

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	28
'Aho	Pulelulu, 31 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 28/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Pulelulu 31 ‘Okatopa, 2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 5/2018 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea (fekau’aki mo e Tali ‘a e ‘Eiki Palemia, ‘Eiki Minisita Pa’anga mo e ‘Eiki Minisita Lao ki he Tohi Tangi Fika 1/2018)
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		5.1 Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Fakalelei ‘o e Lao 2018 – Fika 23/2018
		5.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Vava’u 14
Fika 06	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki	7
Me’a ‘Eiki Sea	7
Lipooti Fika 5/2018 Kōmiti Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea	8
Fakama’ala’ala ki he kakano Lipooti fika 5/2018 e Kōmiti	8
Lipooti ki he toenga ngaahi ngāue ke fakahoko ‘e he Kōmiti <i>Privilege</i>	10
Tokanga ki he tau’atāina e Fale Alea ke ‘oua uestia ngāue ‘Atita Seniale	11
Tokanga ki he mahu’inga e tau’atāina ‘Atita	11
Tokanga ke malu’i tau’atāina ‘atita	12
Ngaahi makatu’unga ki he fakahoko fatongia e ‘atita	13
Tokanga ki he lahi longoa’a he Lipooti ‘Atita mo e ‘ave hala’i fakamatala	14
Taukave’i ne ‘ikai hala e Lipooti ‘a e ‘Atita	14
Tokanga ki he takihala’i mitia e Lipooti e ‘Atita	16
Fokotu’u ‘oua lau Lipooti ‘Atita takitaha ‘ohake pe ‘ene poini ke tālanga’i	16
Tokanga ki he kaha’u ha to e hū mai ha tohi tangi kole ke fai ‘atita	16
Tokanga ki he fakahā e tau’atāina kakato e ‘atita seniale	17
Makatu’unga tau’atāina ‘atita mei he kole ke fakahū atu ‘atita ‘i he’ene palani ngāue	18
Tukuaki’i kaunga Sea Kōmiti Pa’anga he fakahū mai Tohi Tangi ki Fale Alea	20
Tukuaki’i kaunga kau Mēmipa ki he Tohi Tangi pea ‘oku fakapolitiki	21
Taukave’i tau’atāina ‘atita fakahoko ‘ene ngāue fakatatau ki he tu’u e lao	21
Tokanga ki he kupu 10 e Lao ‘Atita	21
Fakatonotonu founa pe ‘e 1 na’e fakahoko’aki ngāue makehe ‘atita	27
Tokanga ‘ikai fakapalanisi feme’a’aki e Fale	31
Fokotu’u ‘oua lau lipooti e ‘atita he ‘e uestia ai tau’atāina Fale Alea mo e ‘atita	31
Fakamahino ngaahi fiema’u e Tohi Tangi fika 1/2018 & tu’utu’uni Fale Alea ki ai	35
Ngaahi makatu’unga he Lipooti ‘Atita ‘ikai ke kau he’ene ‘atita	36
‘UHINGA ke lau Lipooti ‘Atita Seniale	37
Fakamahino’i ko e Lipooti ‘Atita kuo ‘osi fakahū mai ki Fale Alea pea kuo pau ke ‘ata kitu’a	37
‘Ika ha palopalema ki he Pule’anga ke fakatou lau Lipooti ‘Atita mo ‘enau tali	38

Fokotu'u ke lau hokohoko pe Tali Pule'anga ke mahu'inga'ia mālie ki he kau fanongo.....	38
Mahu'inga ke 'ata kitu'a pea mahino fakamatala 'ave ki he kakai.....	38
Līpooti 'Atita Makehe Tohi Tangi ki he Fale Alea Fika 01/2018	39
Ngaahi Makatu'unga Angamaheni:	40
Ola 'o e 'Atita.....	41
Ngaahi 'Eliá to'o mei he Tohi Tangi	41
Ngaahi fakamo'oni faka'ātitá.....	41
Ngaahi 'elia 'ikai kau he polokalama ngāue 'Atita 2018/2019.....	48
Fokotu'u ke lau fakamatala poupou fakalahi he Tohi Tali Palēmia	49
Vakai'i Kōmiti Tohi tali Minista Ako.....	50
Tohi Tali 'Eiki Palēmia.....	50
Tali 'Eiki Palēmia ki he Tohi Tangi Fika 1/2018.....	51
Tali Palēmia ki he tukuaki'i fekau'aki mo e fakangaue'i 'o 'Ikani Taliai	54
Tali Palēmia ki he ta'efakalao fili Lopeti Senituli	55
Tali Palēmia ki he tukuaki'i <i>Claude</i> Tupou ki he fakanofu Piveni Piukala.....	55
Tali Palēmia ki he fili Piveni Piukala ki he lakanga	56
Tali Palēmia ki he tukuaki'i Paaka Popua.....	57
Tali Palēmia ki he fakangaue'i hono foha 'i he fono ko Sione Musika Koli.....	58
Ola fakataha e Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea lolotonga e mālōlō.....	59
Tali Palēmia ki he fakamole Paaka Popua	59
Tokanga pe 'oku lau mo e fakalahi he Tali mei he Pule'anga	60
Kole ke nofo ma'u e Fale he founa ngāue lolotonga.....	60
Fokotu'u Palēmia ke lau pepa fakalahi 'e ua he'ene tali ki he tohi tangi	61
Tukuaki'i 'Eua 11 'oku fakapalataha pea kaunga he fokotu'u & fakahū mai tohi tangi	61
Faka'ikai'i 'Eua 11 ne 'i ai ha'ane kaunga ki he tohi tangi	62
Fokotu'u ke lau pepa fakalahi Tali e Palēmia.....	62
Tokanga ki he Tu'utu'uni 'a e Fale ke tatau ki he taha kotoa pē.....	63
Tokanga ke fakafekau'aki e tali mo e me'a ne tokanga mai ki ai e tohi tangi	64
Taukave 'osi lava lelei pe tali Palēmia 'o tali e hoha'a mei he tohi tangi.....	64
Taukave Palēmia ke lau e pepa fakalahi he'ene tali.....	65
Tokanga ki he founa angamaheni ngāue Fale pea ke faitu'utu'uni Sea ai	65
Tokanga ki he me'afua ke fua'aki e ngaahi me'a ke lau he Fale	66

Fokotu'u ke pālōti'i fokotu'u Palēmia ke lau fakamatala fakalahi he'ene tali 67

Tokanga ki ha founa pau kae 'oua pule e tokolahi he ngāue e Fale..... 68

Fakamahino 'i ai mafai Sea ke faitu'utu'uni ki ha 'isiu 68

Fokotu'u ke faitu'utu'uni Sea ki he kole Palēmia..... 69

Kelesi 69

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 70

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu 31 'Okatopa 2018

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

Lotu

'Eiki Sea: Mālō laumālie hou'eiki. Kole atu ke mou hiva mai e lotu e 'Eikí.

(Na'e kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa hono hiva'i e lotu 'a e 'Eikí ke kamata'aki e fēme'a'aki 'a e Fale Alea ki he 'aho ni.)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui 'a e Hou'eiki Mēmipa.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'a 'ēne 'Afio, kae 'uma'āā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui 'a e Fale ki he pongipongi ni, 'aho Pulelulu 31 'o 'Okatopa, 2018.

(Na'e lele heni 'a e taliui e Hou'eiki Mēmipa)

<005>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, 'Eiki Minisitā Lao & Pilisone, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Eiki Sea, ngata'anga ē taliui e Falé ki he pongipongi ní.

Poaki

Ko e 'Eiki Tokoni Palēmiá 'oku poaki mai, 'Eiki Minisitā Mo'uí kei hoko atu 'ene poaki folau. Poaki mai mo 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, kei hoko atu 'a e poaki tengetange 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'á, pea 'oku poaki folau pea mo Vātau Mefi Hui. Toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'í Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

Ko 'etau 'asenitá na'e tufa atu ke mou me'a ki ai. 'Oku ou fakatokanga'i hifo ko e fika 4, ko e Lipooti Fika 5/2018 mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. Hangē pē ko 'etau ngāue mai mei he 'aho Mōnité na'e kamata 'a e ngāue 'a e Falé ni ki he Lipooti 'Atita makehe fekau'aki pea mo e Tohi Tangi 'a e Fale Aleá, Fika 1/2018. Na'e toloi mai 'a e feme'a'aki ki he Lipooti ko eni 'o e 'Atitá, koe'uhí ko 'etau tali ke fakakakato mai 'a e tali mei he Pule'angá. Ko eni kuo maau mai 'a e konga 'o e Talí, 'i he Lipooti ko eni Fika 5/2018. Te u kole atu pē ki he Kalaké, ke ne lau mai 'a e Lipootí.

Lipooti Fika 5/2018 Kōmiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Falé, kae 'atā ke fakahoko hono lau e Lipooti Fika 5/2018, 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Lord Fakafanua –
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Aho 30 'Okatopa, 2018.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 5/2018 – Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na, 'a e Lipooti Fika 5/2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá. 'Oku fekau'aki eni mo e Tohi Tali 'e 3 'a e Pule'anga, ki he Tohi Tangi Fika 1/2018.

Faka'apa'apa atu

Lord Tu'iha'angana,
(Sea ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Mālō.

<008>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea 'o e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Fakama'ala'ala ki he kakano Lipooti fika 5/2018 e Kōmiti

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko e līpooti 'ena na'e tuku mai mei he Feitu'u na ke ngāue ki ai 'a e Kōmiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea pea ko ena kuo fakahū mai. Ka ko u kole pē ki'i mōmeniti si'i pē ke

ki'i lave ki he kakano 'o e līpooti Sea hangē pē ko e me'a ko e tali eni 'a e Pule'anga fekau'aki mo e Tohi Tangi ko ia fekau'aki 'a e 2018. Pea na'e tuku mai ki he kōmiti he 'aho 5 'o 'Okatopa ke fai ha vakai ki ai pea ne maau e ngāue 'a e kōmiti 'o tuku atu ki he Pule'anga 'a e ngaahi fokotu'u 'a e kōmiti fekau'aki mo e ngaahi me'a pē ke fakalelei'i fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni pea na'e mahino mei he 'omai e tali mei he Pule'anga 'e 'omai kehekehe pē 'a e ngaahi tali 'a e Hou'eiki Minisitā ko eni na'e lave ki ai e Tohi Tangi. Pea 'i he'ene a'u mai ki he 'aho 30 ko 'aneafi ne 'osi fakahū mai ki he Feitu'u na 'o tuku mai ki he kōmiti 'a e tali 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Minisitā Lao. Pea na'e hangē pē ko ho'o me'a 'aneafi na'e fai leva ki ai 'a e fakataha 'a e kōmiti 4:00 'aneafi ki hono vakai'i 'a e ngaahi, 'a e tali ko eni fakatatau ki he tu'utu'uni mo e ngāue 'a e Fale. Pea ko eni kuo fakahū mai ko eni 'i he kakato ia e ngāue.

Ka 'oku fakatokanga'i makehe mo fai e fakamālō heni ki he 'Eiki Palēmia mahalo ko 'ene tali na'e lahi taha 'a e tokanga ki ai e kōmiti e ngaahi me'a ke fakalelei'i. Pea na'e hā pē ko eni he līpooti pea na'e laumālie lelei pē ke fai hono fakalelei'i ko ia Sea. Mahino pē foki 'Eiki Sea 'a e founa ngāue mo e tataki 'aki e kōmiti pea mo e 'i ai e ngaahi me'a 'e ni'ihī 'oku kehekehe e faka'uhinga Sea. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku tatau pē 'etau ngaahi faka'uhinga hono kotoa. 'Oku 'i ai e kehekehe 'etau ngaahi faka'uhinga 'a e tokotaha kotoa pē 'i he ngaahi *issue* 'e ni'ihī. Ka 'oku fai 'a e fakamālō ko e fiema'u ko ē ke nga'unu 'etau ngāue kuo pau pē ke fai e femahino'aki pea mo e fetukulolo 'aki kae nga'unu 'etau ngāue ki mu'a. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a kehe ia 'e toki fai hono fakalelei'i ha ngaahi tu'utu'uni 'oku lahi e fepakipaki mo e faka'uhinga ai 'e toki fai ha fokotu'u ia ke fai ha ngāue 'a e Fale ke taha pē 'a e faka'uhinga 'oku tau fou ki ai.

Tau fakamālō heni ki he 'Eiki Palēmia 'i he fakahū mai ko eni mo e ngaahi fai e fetukulolo'aki mo e faka'apa'apa ki he ngaahi faka'uhinga ko eni 'oku fakahū atu he kōmiti fekau'aki mo 'etau tu'utu'uni kae nga'unu 'etau ngāue kimu'a pea ko ia ia ko ena kuo vakai'i 'a e ngaahi tali ko ia na'e 'omai mei he 'Eiki Palēmia pea ko ena kuo fai fakatatau ki he'etau tu'utu'uni. Pea 'oku hangē pē ko ena 'oku hā he līpooti 'oku fakatokanga'i pē he kōmiti Sea ko u tui pē au ia ke liliu mu'a he fokotu'u atu he kōmiti hangē ko e tohi ko ē 'oku fakahū mai ki he tali 'a e 'Eiki Palēmia pea ko u loto pē au ke u fakahā ke mea'i he kakai 'o e fonua mo e Feitu'u na 'Eiki Sea he ko e 'uhinga ko e Fale eni 'oku tau muimui he lao pea 'oku, 'a e fakatu'asila pē neongo pē ko e hā hono mamafa 'a e ngaahi me'a ko eni ki Tofoa Sea ke liliu pē ko e fakatu'asila ki Nuku'alofa, mahino pē ki he fakatatau ki he Kupu e Konisitūtone ko e fakataha 'a e Fale Alea mo e 'Ofisi Fale Alea tu'u 'i Nuku'alofa pea kuo 'osi fakahoko he Pule'anga hono vahe'i 'a e konga ko eni 'o e *Center Fakafonua* 'a eni 'oku tau lolotonga ngāue ai he taimi ni ko Nuku'alofa pea 'oku mahino pē ke liliu ange mu'a ia mei he Tofoa ki Nuku'alofa pea ka mea'i he kakai 'o e fonua ki he ngaahi fetohi'aki pē ko e ngaahi fakatu'asila mai e ngaahi tohi mo e, ki he 'Eiki Sea na kae 'uma'ā e kau Mēmipa 'o e Fale Alea ke fakatokanga'i ange ko e Fale Alea 'o Tonga ki Nuku'alofa. Na'a 'i ai ha taimi 'i he'etau ngaahi lekooti kuo fai ha ngaahi fakakikihi ke fakamo'oni'i 'oku mahino 'oku 'ikai ke 'i ai ha Fale Alea Tonga 'i Tofoa ko e Fale Alea 'i Nuku'alofa. Pea ko u tui pē au 'Eiki Sea ke fakatonutonu ange ia ke fakahū mai 'aki 'a e tohi ko ē na'e fakahū mai 'aki 'a e tali 'a e 'Eiki Palēmia.

Ko e tali ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē ki he 'Eiki Minisitā Lao fai e fakamālō ki ai ko u tui na'a na me'a pē heni he fa'a fai e ngaahi feme'a'aki ki he ngaahi faka'uhinga mo e ngaahi fetō'aki 'i he ngaahi, 'i he faka'uhinga ki he'etau tu'utu'uni pea na'e fakahū mai e tohi tali na'e

fai hono vakai'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e maumau pē fepaki mo 'etau tu'utu'uni pea na'e 'osi fai pē hono vakai'i.

<009>

Taimi: 1020 – 1025

Lord Tu'iha'angana: Pea 'oku fenāpasi pē ia pea 'oku fokotu'u atu fakataha mo e tali 'a e 'Eiki Palēmiá, tali 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e tali 'a e 'Eiki Minisitā Laó pea 'oku 'osi fai hono vakai'i ko eni ka 'oku fokotu'u atu he Kōmití ki he Feitu'u na Sea ke tali ange ia ke lau 'i he Fale Alea 'o Tongá.

Lipooti ki he toenga ngaahi ngāue ke fakahoko 'e he Kōmiti *Privilege*

Ko u loto pē Sea ke lave atu ki he, fiema'u pē mahalo ke mahino'i 'e he kakai e fonuá ki he, 'oku 'osi, toki 'oatu 'eku lipooti he pongipongi ni kuo 'osi fakahū atu ki he Feitu'u na. Ka ko u loto pē ke fakahā heni ke mea'i pē 'e he kakai ko u tui 'oku mahu'inga fekau'aki mo e toenga ko eni e ngaahi ngāue 'oku 'i he, lolotonga 'i he Kōmiti Totonu ko eni 'a e Fale Aleá, fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 2 'a e 2018 na'e fakahū mai na'e 'osi fai ki ai e ngāue 'a e Kōmití. Pea 'oku mahinó, ko e Tohi Tangi eni pea 'oku ai e fekau'aki mo e Tu'utu'uni Fakamaau'anga. Pea na'e ma'u mei he Kōmití na'e fai e fakamahino mei he 'Ateni Senialé mo e 'ofisi ko iá, 'io 'oku mo'oni 'oku fakahoko 'a e tangi 'a e tafa'aki 'e tahá. Pea 'oku pehē 'e he Kōmití 'oku fakapotopoto ke fakatatali 'a e Tohi Tangi ko iá ke fai ha ngāue ki ai kae 'oleva ke fakakakato ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Tangí fekau'aki mo e hopo ko iá pea toki fai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ke hoko atu 'a e Tohi Tangi ko iá, Fika 2 'o e 2018.

Ko e Tohi Tangi Fika 3 'o e 2018 na'e toki fakahū mai 'i he Monite 'o e uike ní, 'oku fakahoko pē ki ai 'a e ngāue angamaheni 'a e Kōmití. Kuo 'osi kamata pē hono vakai'i mo hono *screen* pea 'oku hangē pē ko e ngaahi ngāue 'a e Kōmití 'oku 'i ai e ngaahi me'a ai 'oku tali 'e he Kōmiti ke fakahoko kia nautolu ko ē na'e fai mai e Tohi Tangí ke fai hono fakalelei'i mo hono fakatonutonu. Pea 'oku lolotonga fai, ko e ngāue ia 'oku lolotonga fai ki he Tohi Tangi ko iá he taimi ní ke fai e fetu'utaki pē ko e tohi pē ko e feinga ke fai ha fetu'utaki mo kinautolu na'e fai mai e Tohi Tangí hangē pē ko e anga maheni pē ia e fengaue'aki 'i he ngaahi Tohi Tangi 'oku fakahū mai ke fai hono fakalelei'i 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he Komití ke fakalelei'i mo e ngaahi me'a ke to'o mei he Tohi Tangí. Pea 'e fai e ngāue ko iá, 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai pea 'oku 'i ai e 'amanaki 'e toki fai e, maau mai ia pea toki fakahoko ha ngāue ki ai 'a e Kōmiti ke toki lipooti atu ki he Feitu'u na.

Pea ko e toengá pē mo e ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uni 'a e Hou'eiki, 'oku 'osi 'i ai pē fokotu'u ki ai 'a e Kōmití 'o fakahū atu ki he Feitu'u na ke toki fai ki ai ha aofangatuku 'a e Feitu'u na. Ko ia 'Eiki Sea 'a e ki'i lave nounou pē ki he lipooti 'a e Kōmití fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni. Pea hangē nau lave ki ai, fokotu'u atu ke lau 'a e ngaahi tohi tali ko eni mei he Hou'eiki, mei he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e ongo Minisitā ko eni kuo maau mai, pea na'e ngāue ki ai e Kōmití fakatatau ki he 'etau Tu'utu'uni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Sea e Kōmití pehē foki ki he ngāue kuo lava 'o fakakakato 'e he Kōmiti ko eni ki he Ngaahi Totonu e Fale Aleá. Ka kimu'a pea tau hoko atú ko e 'uhingá ko hono

fokotu'utu'u ko eni 'etau ngāue, fiema'u ke tau kamata 'i he Lipooti ko eni e 'Atitá ke fakakakato 'etau ngāue ki ai kimu'a pea tau hoko atu ki he talí he ko eni kuo maau mai e talí mei he Kōmití. 'I he'ene pehē te u kole atu ki he Kalaké. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tokanga ki he tau'atāina e Fale Alea ke 'oua uesia ngāue 'Atita Seniale

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Palēmia pea tapu mo e Hou'eiki e Fale ni. Tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua he a'u ki he 'aho ni kuo a'u mai e tu'unga ko ia ki he Tohi Tangí ke 'ai ke lau 'emau ngaahi talí Sea. Ko e ai pē ki'i kole atu mei he motu'a ni 'i he me'a ko ia 'oku ke me'a mai'aki ki he 'uluaki lau ko ia 'a e tohi ko ia tali mai 'a e 'Atita Senialé pea toki lau 'emau talí. 'Oku 'i ai e kole atu Sea. Na u ki'i fakahoha'a 'aneafi ki he fakakaukau ko ia 'o e tau'atāina 'a e Fale ni mo e tau'atāina 'a e 'Atita Senialé pē 'oku uesia pē 'ikai koe'uhí ko e tohi ko ia na'e 'oatu 'e he Feitu'u na 'o felāve'i pea mo e Tohi Tangí. Ko ia 'oku ai e kole atu 'a e motu'a ni, fēfē mu'a pē te ke laumālie lelei pē ke 'uluaki lau mu'a 'emau talí. Pea 'osi ko iá ...

<001>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pea tau toki hanga 'o talanoa'i pē 'e lau 'a e tali ko ia 'a e 'Atitá 'a e tohi mei he 'Atita. 'Oku 'i ai pē 'a e hoha'a 'a e motu'a ni na'a tau fai ha founga ka tau to e fakatōmala ai 'amui 'o tau ngāue 'o hā 'oku fakapōlitikale ka na'e 'ikai ke tau 'uhinga pehē kitautolu 'i he'etau hanga 'o alea'i 'a e kakano 'o e tohi ko ia 'a e 'Atita.

Tokanga ki he mahu'inga e tau'atāina 'Atita

'Oku 'i ai pē 'a e founga fakamāmani lahi 'oku 'i ai 'a e pila 'e valu 'oku pau, 'oku fokotu'u ia he *United Nation* ko e ngaahi me'a ia 'oku nau faka'amu ke tali 'e he ngaahi fonua pea nau, ke malu'i 'aki 'a e tau'atāina ko ia 'a e 'Atita. Pea kapau 'e fa'u ha lao pea feinga ke muimui valu ko iá ki he tu'unga ko ia. Pea ko e Lao ko ia e 'Atitá tapu mo e Fale 'eiki ni na'e fokotu'utu'u mai ia he motu'a ni he taimi ko ia na'a ku kei faifatongia ko e 'Atita Seniale. Pea na'e fokotu'utu'u kotoa ki he fō'i pila ko ia 'e valu ko ia. 'Oku 'i ai pē 'a e hoha'a 'a e motu'a ni 'i he'etau, 'i he fō'i tohi tangi ko eni 'o tau kole ai ki he 'Atita ke ne fai mai 'a e lipooti ko eni. 'A ia 'oku 'i ai 'a e kole atu ke tuku mu'a ke tau toki talanoa mu'a ki ai 'anai 'amui ange kae lau ē ia. Pea kapau te tau tīpeiti'i ai he ko u, 'i he anga ko ē fakafuofua 'a e motu'a ni kuo lahi e me'a ia kuo maau ia 'i he 'ū tali ko eni. Pea kapau te tau pehē leva 'i mui ai ke tau hanga 'o lau e tohi 'a e 'Atita pea kehe ke māhino kiate kitautolu 'a e mahu'inga 'o e tau'atāina 'a e 'Atita na'a pea tau toki tali ke tau hoko atu. Ko ia pē 'a e kole 'oku fai atu Sea. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele mei Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e fonua, kau Fakafofonga mei he kakai kae 'uma'ā 'etau kau ngāue.

'Eiki Sea mālō ho'o laumālie lelei ki he pongipongi ni. 'Eiki Sea ko u, 'oku tu'u hake pē au ia

koe'uhí ko u fie fakahā atu pē 'e au ia e anga 'eku fakakaukau. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e tohi tangi ko ē foki 'oku 'omai ko eni ko e tukuaki'i mamafa 'a e tafa'aki ko ē Pule'anga 'Eiki Sea. Pea lolotonga e tukuaki'i ko eni ko e 'omai ko eni e tali ko eni 'Eiki Sea ko e tali fakafo'ituitui pē ia mei he Hou'eiki Minisitā 'o hangē ko e me'a kuo 'osi onгона ki he Fale 'eiki ni 'Eiki Sea.

Kapau 'e tukuaki'i au 'Eiki Sea kuo pau ke u feinga ke u tali pē au ke fakalelei'i 'a e fatongia mo e tukuaki'i ko ē ko e fakakaukau faka'iate au pē ia 'Eiki Sea. Ka koe'uhí ko 'etau, ko ho'o mou tali he Fale ni ke 'ave ki he 'Atita. Hono mo'oni 'Eiki Sea he'eku lave'i 'e au 'oku tau'atāina pē 'Atita ia 'i he malumalu 'o e Feitu'u na. Pea ko e tohi tangi 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a nau tangi mai nautolu ke kole ki he Feitu'u na ke 'atita'i. Pea ko e foki mai ena e Feitu'u na 'o fakatatau mo ho tu'utu'uni ke lau e 'Atita. Ko e 'Atita 'Eiki Sea mahalo ko ha peesi pē 'e 12 pē si'i ai 'ikai ke a'u 'o peesi 'o 20. Ko 'ene lava pē ko ia pea toki 'omai leva e tali fakafo'ituitui ko eni 'a e kau Mēmipa he Fale ni 'Eiki Sea. Tali pē ia ke fakahaofi he ko hono mo'oni ko e fu'u tukuaki'i kapau 'e tukuaki'i au kuo pau ke u 'alu 'o tali ke fe'unga pē mo 'eku fiema'u 'Eiki Sea 'o 'ikai hoa tatau ia mo e tukuai'i 'oku fai 'Eiki Sea. 'Oku ou pehē 'e Sea 'oku tau'atāina ange hono lau 'a e pepa 'a e 'Atita hangē ko ho tu'utu'uni ko ia pea lau leva pea mo e tali fakafo'ituitui 'a e kau Mēmipa ko eni koe'uhí ko e tukuaki'i 'oku fai kia nautolu. Pea 'oku tui Sea 'oku nāpangapangamālie ange ia pea hoa tatau pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Ikai ke 'i ai ha palopalema ai 'e 'Eiki Palēmia

<002>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'ilakepa: Kapau 'e fai 'a e lau 'o e me'a ko eni 'o hangē ko e me'a 'oku ke me'a mai 'aki. Sea! 'Oku ou poupou atu, pea ko e faka'uhinga 'oku ou lave'i, 'Eiki Sea. 'Oku ou tui pē 'oku tau tui tatau 'Eiki Sea, ka ki he tafa'aki ko ē 'a e Pule'anga, 'oku ou tui pē te tau tui tatau. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku nau fiema'u, fiema'u pē ke 'ai 'enau tali pea ngata ai. Eiki Sea, 'oku 'ikai ke tau'atāina 'Eiki Sea, he ko u toki lau pē 'e au 'eni 'a e tali 'oku 'omai 'e he Kōmiti ko eni.

Tokanga ke malu'i tau'atāina 'atita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea! Ko 'eku fakatonutonu pē ki he tali 'a e 'Eiki Nōpele. 'Ikai ke 'i ai ha pehē ia mei he Pule'anga ke 'oua 'e lau 'a e tohi 'a e 'Atita. Ka iku pē ia 'o lau 'ikai ha tokanga ia ki ai Sea. Ko 'eku feinga pē 'a'aku ia mu'a na'a lava ke tau mahino'i ke tau malu'i 'a e tu'unga tau'atāina ko ia 'a e 'Atita. Pea mo e tu'unga tau'atāina 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'E Minisitā Pa'anga! Fakatonutonu atu 'a e Feitu'u na. Na'e 'osi kamata ngāue pē 'a e fatongia 'o e 'Atita, koe'uhi he ko e 'u tali ko eni na'e 'osi 'asi ia 'i he pepa. Kapau 'e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea! Ke u fakatonutonu mu'a ki hē!

Lord Tu'ilakepa: Sea! Kapau te u 'omai 'a e

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea! Fakatonutonu mu'a ki hē. 'Oku 'ikai ke kehekehe 'aupito 'ene 'asi 'i he Pepa ...pea teu hanga pē 'o lau'i atu. Fakatonutonu atu ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u. Na'a ku fakahoko foki 'oku 'i ai 'a e pillar 'e 8 mei māmani lahi tali

atu ai 'a e *United Nations* ke ma'u 'e he ngāue faka-'Atita. Pea te u lau'i fakatonga atu 'a e kongā ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu mu'a 'a e 'Eiki Minisita!

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea te u lava pe 'o hoko hifo ki he Lao 'o Tonga ni.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e Feitu'u na tuku 'a e pillar 'a e *UN* 'i he *UN* he 'oku te'eki ke 'omai ha me'a pehē ki he Fale ni. Ko 'etau founa ngāue ia 'Eiki Sea, ke tau ngāue'aki, ke u to'o pē ha me'a mei he...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, fakatonutonu atu 'a e 'Eiki Nōpele 'o Vava'u. Na'e 'osi 'omai ia ki heni. Na'a tau 'ai 'aneafi pea na'e to e 'omai 'aki 'a e lao. 'A e lao ko eni 'a e 'Atita, Ko ia 'oku ou loto ai ke u hanga 'o lau'i atu ke ke me'a ki ai 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke u lave'i 'e au Sea ...

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Kātaki pē 'Eiki Minisitā. 'Eiki Sea, ko u tui pē ke tau kamata 'aki pē 'a e laumālie ko eni. Ko u tui ko e me'a mahu'inga ko eni hangē ko e Līpooti ko eni 'oku ki'i fuoloa mai eni 'etau 'i he Falealea ko e fekau'aki mo e tohi tangi ko eni pe ko fē 'oku 'uluaki lau. Pe ko e me'a 'oku lau ē pe ko ē. Ka kuo mahino kuo 'osi lau 'a e tohi tangi pea ko u kole atu ki he Feitu'u na. Kapau kuo 'osi tu'u he 'asenita 'uluaki 'o e Lipooti ko eni 'a e Kōmiti lau ia pea pea 'osi pe ko ia mahino ne 'osi mai mo e Lipooti 'Atita 'oku tokoni e me'a ki he tau'atina ko e 'isiu kehe ia. Ka ko e fakamatala 'omai mei he 'Atita 'oku tokoni fekau'aki mo e 'isiu ki he tohi tangi. Lau 'a e fokotu'u e Kōmiti pea 'osi pea me'a lau mo e Lipooti 'a e 'Atita. Pea tau feme'a'aki 'i he me'a ko ia. Ka ko u fokotu'u atu au ia Sea ke lau 'a e tali ia.

Ngaahi makatu'unga ki he fakahoko fatongia e 'atita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ka u faka'osi atu ai leva 'a 'eku fakahoha'a, ka u fokoutua au ki lalo. Ko e *pillar* fika 4, 'oku pehē. Ko e fakahoko ngāue pē ko e fakapilitānia ko e *Operation*. Ko hono fakatonga eni 'e he motu'a ni. Koe'uhī ke malava 'o fakahoko totonu 'a e fatongia fakalao 'o e *SAI* – Ko e *Supreme Audi Institution* pea ko hono fakatonga 'oku pehē. – Potungāue 'Atita Ma'olunga taha 'o ha fonua, kehe ia mo ha ki'i *Internal Audit*. Kuo pau ke tau'atāina ki hono fili 'a e ngaahi kaveinga faka-'Atita ke sivi. *Audit issue* ke sivi, kuo pau ke tau'atāina ia ki hono fili, mo hono palani ko hono palani ko eni 'o e ngāue. Founa ngāue, ko e *methods* ki hono sivi 'aki. Pea ko hono fakahoko taimi ke *conduct* 'a e *audit*. Pule'i mo hono fokotu'utu'u mo hono fakalele 'o e 'Ofisi 'Atita. 'I he 'ene pehē, 'oku totonu ke tau'atāina 'a e Potungāue 'Atita Ma'olunga taha 'o ha fonua mei ha tu'utu'uni atu pē kaunoa. 'A ia ko e *direction* pē ko e *interference* 'a e Fale Alea pē ko e *Executive* pē ko e Pule'anga *Executive* lolotonga hono fakahoko honau ngaahi fatongia faka-'atita.

Tevita Lavemaau: Sea, fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea! Ko u lava au. 'Ai pe 'e au ke me'a ki ai ...

<004>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea hoko atu ho’o tu’utu’uni kehe pē ‘oku ou fakahoko atu ‘e au ke ke me’a ki ai, mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ko e hā ho’o fakatonutonu?

Tevita Lavemaau: ‘Ai pē tapu pea mo e Sea, pea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ‘ai pē ke fakatonutonu’i atu kā ko ē ‘oku mālō kuo laumālie lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā ke mālōlō ā, kā tau foki ā ki he ‘etau ‘āsenita ke lau he ko e me’a ia na’e tokanga mai ki ai ‘a e tēpile ‘a e Hou’eiki, ke lau ‘enau tali, mālō ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘E ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu au ‘i he ngaahi feme’a’aki, kā ko ‘eku fokotu’u hake pē ‘e au mo e kole atu ki he Feitu’u na ke hangē ko e me’a koē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki, ke kuo ‘osi lau ‘a e Tohi Tangi, pea ko e kole atū laumālie lelei pē ‘a e Fale ‘Eiki ni tau fanongo ā ki he tali, pea ‘osi pea toki ‘omai ‘a e ‘Atita. ‘A ia ‘oku ou tui Sea ‘oku fair, pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘e lava ke tau fiefia ai mo fakalongolongo hotau Fale ni, he ko e fatongia ia ke tau lava ‘o poupou. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano hala, he ko ena ‘oku ke me’a mai kā ko e me’a ko ē ‘oku ‘oatū taha ‘a e tangi taha atu ‘a e tali, taha mai ‘a e tangi, taha atu ‘a e tali, kā ‘oku ou tui ko e kongā pē Sea ‘oku ou kole atu mo poupou atu ki he Feitu’u na, mālō ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he lahi longoa’a he Lipooti ‘Atita mo e ‘ave hala’i fakamatala

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki pē kau ki’i fakahoha’a atu. Tapu ki he Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Sea ko e motu’a ni ia ‘oku kehe ‘eku fakakaukau ‘a’aku ki he me’a ni, ‘oku ‘ikai ke to e ‘iai ha’aku lave ‘aku tali ‘a e Hou’eiki Minisitā. ‘Oku ou ki’i palopalema’ia au Sea ‘i he ‘ai ko ē ke lau ‘a e tali ‘a e ‘Atita. Na’e ‘i ai ‘a e Lipooti ‘a e ‘Atita na’e fai ai ‘a e longoa’a lahi ko e Lipooti ko ia ko e fakamā’opo’opo mai ia fanga ki’i me’a fakaikiiki he ngāue. Pea na’e lahi ‘aupito ‘a e ta’efemahino’aki ai, pea mo hono to’o hala’i ‘o e *information* pē ko e ngaahi fakamatala ko ia he ko e ngaahi fakamatala ko ia na’e ‘uhinga ia ki he kau CEO mo e kau ngāue ko ē ngaahi potungāue. Kakai ia ‘oku nau ‘ilo lelei ko ē ‘enau ngāue ‘oku fai, pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e lau ‘a e ‘Atita pea ‘oku fakafoki leva fai atu ‘a e tali ‘a e Potungāue pea ‘omai ‘a e lau ‘a e ‘Atita, pea ‘oku nau fefokifoki ‘aki pehē kae ‘oua leva ke a’u ki he femahino’aki pea fai mai leva ‘e he ‘Atita ‘a e ngaahi fakamatala ko ia. Te u fakatātā ‘aki eni Sea, hangē ko hono to’o hala’i ‘o e 74 miliona na’e mole ‘i he Pule’anga, hangē ko hono to’o hala’i ‘e he *media* ‘a e fakatonutonu atu ‘e he Minisitā Pa’anga...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ‘a e fakatonutonu mei Tongatapu 3.

Taukave’i ne ‘ikai hala e Lipooti ‘a e ‘Atita

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale. Kātaki pē ‘Eiki Minisitā ko ho’o pehē ko ē ‘oku hala ‘a e Lipooti, na’e tali ‘e he Fale ni ‘a

e Lipooti, me'a ki he 74 miliona ko e faka'uhinga ia 'a e Falé mahalo hono kei tipeiti'i, 'asi lelei mai pē fika ia na'e 'omai 'e he 'Atita. 'Oua 'e 'ai pehē na'e faka'uhinga'i 'e he 'Atita ko e faka'uhinga 'a e Fale na'a tau tipeiti fuoloa ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia na'e 'ai pē ke mahino na'e 'ikai ke mole ha 74 miliona ia he lau 'a e 'atita. Ko ia Tongatapu 3 ē?

Siaosi Sovaleni: Ko e me'a ia ko ē na'a tau kei tipeiti ai 'oku te'eki ai ko ē ke 'osí, ka 'oku 'ikai ke pehē ia ke tukuaki'i 'a e 'Atita na'a nau 'omai ha me'a 'oku hala. Hangē leva ia 'oku mou tukuaki'i 'e moutolu 'a e 'Atita na'e hala 'enau Lipooti, 'osi ange ko ia na'e tali 'e he Fale ni 'a e Līpooti 'a e 'Atita. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i tokoni atu mu'a ki he ko e me'a ko ē na'a ku lāunga atu ai Sea he lau 'a e pepa, kapau 'e na'e kole atu foki ki he Feitu'u na Sea ke ke kole ange mu'a ki he tangata'eiki 'atita ke 'omai ha'ane tali, pea 'oku te'eki ai ke 'ai eni ko ē ke tau talanoa ko eni te'eki ai ke ma'u mai 'a e tali ko ia. Kae 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o fakahoko mai ko hai na'a ne 'ave 'a e me'a ko ia 'e kei 'alu pē talanoa ia neongo na'e tu'u hake 'a e Minisitā ko ení 'a e Minisitā Tukupau lolotonga talamai ko hai, ko hai, 'e kei pehē pē 'e he kakai ia 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'enautolu pē ko hai, kae 'oleva pē kuo to e pehē mai 'a e 'Atita ko me'a, kā na'e hala na'e 'ikai te u hanga 'oatu ē. Ko e taimi ia 'oku faingata'a ai, taimi ia 'oku faingata'a ai.

Siaosi Sovaleni: Ki'i *point of order* pē Sea. 'Oku ngofua koā 'i he Fale ni ia he taimi ni Sea ke tau to e alea'i ha me'a kuo tali 'e he Fale ni? Mālō Sea, ka ko e tali ia 'oku 'ikai, 'ai pē ke fakamanatu pē ki he Hou'eiki Mēmipa. Mālō.

'Eiki Sea: Fakamahino ...

<005>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Sea: Kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ko ho'o fakatātā ?

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko 'eku fakatātā Sea.

'Eiki Sea: Ko ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Oku 'ikai ke u fehu'ia 'e au 'a e Lipooti 'a e 'Atitā Sea. Ko e me'a 'oku ou 'uhinga ki aí, 'oku 'ave hala'i 'a e *information* he na'e 'ikai totonu ia ke 'omai 'o tālanga'i 'i he *public*. Na'e 'ikai ke 'uhinga 'a e Lipooti ia ko iá, pea 'e lahi hono ... pea ko 'eku fakatātā eni hono 2 Sea..

Lord Tu'ilakepa: Sea, ke u ki'i tokoni atu pē.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu pē Sea. Fakatonutonu atu pē tapu pea mo e 'Eiki Seá, pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Eiki Sea, 'oku tonu ke mea'i lelei ia 'e he Hou'eiki 'o e Falé ni,

ko e Lipooti ‘a e ‘Atitá, ko e lava ko ia ‘enau ngāue ki ai, ‘oku ‘atā ia, *it’s a public document*. ‘Oku ‘atā ia ki he kakai ‘o e fonuá, pē ‘e alea’i he Falé ni pē ‘ikai, ka ‘oku ‘atā ia ki he kakai ‘o e fonuá ke nau ‘ilo ki ai. Mālō.

Tokanga ki he takihala’i mitia e Lipooti e ‘Atita

‘Eiki Minisitā MEIDECC : Sea, ko e Lipooti ko ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofongá, ‘a e Lipooti ko ē, *Annual Report that’s the public document* ‘a e *Annual Report*. Ko e Lipooti ko ia ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai, Lipooti fakaikiiki ‘oku ‘ikai ko ha *public document* ia. Ko ‘eku ‘uhingá ia. ‘Asi he Lipootí, na’e ‘ave ‘e he Minisitā *Revenue* ‘a e me’alele ‘e 2 mo e ‘aisi ‘e 1. ‘Ikai ke ‘uhinga ia ki he kakaí, ‘oku ‘ikai ke mole ia. Ko e ‘omai pē ia mei he Potungāue ‘e taha ki he Potungāue ‘e taha. ‘Asi ia he *media* ‘oku mole, ‘oku ‘ave ia ‘e he Minisitā ko iá, ko ‘eku ‘uhingá ia Sea.

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Minisitā, ‘e sai pē ke u tokoni atu ki he Feitu’u na ? Mahalo ko ha ki’i miniti ‘e 1. ‘Oku ke me’a ki he maumau ko ia na’a mau kole atu, ko au na’a ku kole atu ke ‘ave ki ha Kōmití, pea ke fakapapau’i ai, pea mo e taha, me’a ko ia na’e me’a ki ai e Minisitā Pa’angá, fekau e ‘Atitá ke fai ha’ane *press release* ke mea’i ‘e he kakaí ha’ane fakamatala, ke mea’i ‘e he kakaí ‘a e me’a ko ení. Kae mei hangē ka mou hanga ‘o fakateketekefili’i e motu’á ni, he’eku ‘oatu ‘e fakakaukau ko iá. ‘Ahó ni, ‘oku ke me’a mai ‘oku mo’oni. Ko e 74, ko au na’a ku hanga ‘o ‘eke ki he Minisitā Leipá ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC : Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē ‘a’aku e Hou’eiki. Na’e ‘ikai na’a ku ‘osi tu’u pē au ‘o fakamalanga na’e ‘ikai, na’a ku ‘osi fokotu’u atu ke to’o ‘a e Lipooti ko iá, ke ‘oua ‘e ‘omai ki Falé ni. Na’e ‘ikai ke u loto ke ‘omai ‘a e Lipooti ko iá. He kuo ‘osi mahino pē ‘e to’o hala’i ia, he ‘oku ‘ikai ke mahino ia kia nautolu ‘a e me’a na’e hokó. Pea ko ‘eku ‘uhinga ia hē.

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga ia ‘etau ngāué, ke ‘ata kitu’a ki he kakaí, pea ‘oku totonu ke fakamatala’i fakalelei ‘a e ‘ata kitu’á ‘a e ‘ū me’a ko eni ‘oku hokó.

Fokotu’u ‘oua lau Lipooti ‘Atita takitaha ‘ohake pe ‘ene poini ke tālanga’i

‘Eiki Minisitā MEIDECC : Mālō Sea. Sea, tau poupou’i kotoa ‘a e ‘ata kitu’á, ko e toe eni hono ‘ave tonu’i e *information*. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai he pongipongí ni. Pea ko e me’a tatau pē kiate au ‘e hoko ka lau e Lipooti ko ení, mahino ia ki he Hou’eiki Minisitā he ko ‘enau ngaahi Potungāue, pea ‘oku mahino pē ia ki he Hou’eiki ‘o e Falé ni. Ko e toenga ko ē ‘o e kakaí, ‘oku ‘ikai ke u ... Fēfē ke tau tipeiti’i ‘a e Lipootí, takitaha me’a hake pē ‘o ‘ai mai ‘a e poini ko ē he Lipootí ‘oku ne tipeiti’i, kae ‘oua ‘e lau. ‘A ia ko e poini ‘uluakí ia Sea. Pea ‘oku tukukehe mo e ngaahi me’a kehekehe ia, ‘i he Lipootí ‘oku ou ‘ilo ‘e ‘ikai ke fu’u mahino lahi ia ki he kakaí, pea ‘e ‘osi ko ia hono lau he ‘ahó ní, pea toki lele’i ia ‘i he *media*, ‘i he *context* hala ‘aupito ‘aupito, pea te tau feinga ke fakatonutonu ka kuo ‘osi ‘alu foki ia.

Tokanga ki he kaha’u ha to e hū mai ha tohi tangi kole ke fai ‘atita

Ko hono uá Sea, ko e *precedent* ko eni ‘oku tau hanga ‘o seti ‘i he ‘ahó ní, ko e Tohi Tangi kotoa pē ‘e ‘omai, ‘o kole mai ke ‘atita’i ha taha, te tau fai pē e me’a tatau? Ko ‘eku tokangá ia Sea, mālō ‘aupito.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, tapu mo e Feitu'u na...

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā ko e taimi eni 'a Vava'u 15.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ok...

Tokanga ki he fakahā e tau'atāina kakato e 'atita seniale

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Memipa 'o e Falé ni. 'Eiki Sea, 'oku ou loto pē ke fakafoki mai pē 'etau feme'a'aki ko ia he Falé ni ki he 'etau 'asenitá. 'I he tafa'aki ko ia ke lau e tohi tali mo e lau e Lipooti 'a e 'Atitá, 'oku 'ikai ke u tokanga au ia pē ko hai 'e 'uluaki laú. Ko e me'a mahu'inga 'oku ou fie to'o hake 'e au heni 'Eiki Sea, 'a e tohi ko ia 'a e 'Atitá, palakalafi 2. 'Oku ne pehē mai : ... kae kimui iá, 'oku ou to e fakamālō lahi pē ki he Feitu'u na, mo e Fale Aleá, 'i hono fakatokanga'i 'a e tau'atāina kakato 'a e motu'a 'Atita Senialé. 'A ia ko e tohi ko ení ia, 'oku ne talamai 'ene tau'atāiná, 'o 'ikai hangē ko e fokotu'u ko ē mei he Minisitā Pa'angá, 'oku tau tu'utu'uni ki he 'Atitá.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ka u ki'i Fakatonutonu mu'a 'a e Fika 15. Ko e *personal view* ia 'a e tokotaha 'Atitá. Ko e fakakaukau'i ko ia 'o e 'atitá, 'oku fai ia mei he *perception* 'a e kakaí...

<008>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga: kakai, maumautaimi 'ete *perceive* 'ene me'a. Ko u fa'a pehē pē au ko u tau'atāina. Ka 'oku 'i ai e ngaahi fo'i *pillar* ia 'e fakamaau'i'aki he kakai ...

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pē 'oku te tau'atāina pē 'ikai.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā ho'o fakatonutonu Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Ko u tali atu 'Eiki Minisitā. Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Oku 'ikai ke fai e 'atita tipeni 'i he fakakaukau pē ko *perception*. 'Oku ai hono fatongia pau, na'a ke toki 'osi *quote* mai eni 'a e fo'i pillar 'e valu ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E Sea 'oku lolotonga talanoa mai ia he *conduct of audit*. 'Ikai ko ha taha 'Atita. Ko 'ete pehē ko ē 'oku te tau'atāina ko 'ete *perception* ia 'a'ata. Ko e me'a ko ē 'e fakamaau'i ai ha tau'atāina mai ko hai na'a ne *appoint* koe? Te nau sio mai kapau na'e *appoint* pē ia 'e ...

Siaosi Sovaleni: 'Oku 'ikai ke tonu ia Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e ngaahi me'a ia 'oku fakakaukau'i ...

Siaosi Sovaleni: Ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai na'e 'ikai ke tau ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ke tau'atāina ki he *information* pē 'ikai ... Ko hai na'a ne hanga palani'i ... talaatu e 'isiu

Siaosi Sovaleni: Ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai he Pule'anga 'a e 'Atita ke *under* he Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai te ke ...

Siaosi Sovaleni: Ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai. Ko e 'uhinga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e motu'a eni na'a ne fa'u atu e lao ko ia 'o 'oange ki he Sea.

Siaosi Sovaleni: Kimu'a eni ia ka ko e 'uhinga eni ...

'Eiki Sea: Tongatapu 3 ...

Siaosi Sovaleni: Na'e 'omai ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ho fakamatala ko ena 'oku 'ikai ke mahino ka koe 'a e 'Atita.

'Eiki Sea: Tongatapu 3 kātaki 'o me'a hifo ki lalo ke 'osi e me'a 'a e 'Eiki Minisiā pea ke toki me'a mai.

Siaosi Sovaleni: Ko 'eku fakatonutonu Sea ka ko e 'uhinga ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku fakahoko atu Sea. Ko hono fakakaukau'i 'o ha tau'atāina 'a 'ete fai e 'atita he te te pehē pē 'e kita 'oku te tau'atāina. Ko e anga foki ia 'ete fakakaukau kae pehē mai 'a e kakai ko hai na'a ne *appoint* koe? Pea u pehē atu na'e *appoint* pē au ia 'e he Palēmia ke u ha'u sivi 'ene ngāue. Pea me'a, 'oku ke tau'atāina? 'Io ko u tau'atāina pē au. Pea u pehē atu 'ikai. Ko e fo'i me'a pē ko ia 'oku hala ia.

Sāmiu Vaipulu: Sea kae faka'osi atu 'eku fakahoha'a 'a'aku.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko hai 'oku ke līpooti ki ai? Pehē mai līpooti pē ki he Palēmia, 'a ē ko ē na'a ne fili koe? Pea u talaange hei'ilo 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hoko.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku feinga ke mahino ko e *perception* e tau'atāina 'oku fai ia he kakai kehe. Mālō Sea.

Makatu'unga tau'atāina 'atita mei he kole ke fakahū atu 'atita 'i he'ene palani ngāue

Sāmiu Vaipulu: Ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea. Ko e kamata ko ē me'a ko eni na'e kole pē 'a e Feitu'u na ki he 'Atita pē 'e lava ke fakahū 'i he'ene palani ngāue. Tau'atāina pē. Pea na'e tali leva ē 'e he 'Atita pea 'oku ne tohi mai ko ē. 'Oku ne talamai pē 'i

he'ene tohi 'a 'ene hounga'ia hono fakamahino 'o e tau'atāina e 'Ofisi ko ē 'o e 'Atita Seniale ke fakahoko kakato hono fatongia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea te u ki'i, 'e lava ke u ki'i, tapu mo e Feitu'u na ke u ki'i fakatonutonu e ki'i fo'i kongā ko ia he 'e tokoni pē.

Sāmiu Vaipulu: 'Oku 'ikai ke 'ai ke to e 'ai mai ha lau 'a ha taha.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'I he palani, 'oku lolotonga talanoa 'i he palani.

'Eiki Sea: Vava'u 15 'oku fakatonutonu koe he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia. 'Oku 'asi pē ia he sekisoni 24. Ko e palani 'e kamata ko ia 'a e ta'u fakapa'anga pea 'omai ki he Feitu'u na Sea, ke ke hanga pē 'o mea'i. Pea kapau 'e 'i ai ha'atau me'a te tau tokanga ki ai, pea te tau hanga leva 'o fakahū atu ki ai. Pea 'osi ko ia pea 'e me'a leva ki he'ene palani kapau 'oku ne to e hanga 'o liliu te ne to e fakahoko mai koe'uhī ke mahino ko eni ko e me'a ena na'a ku hanga 'o palani ki ai pea koe'uhī ko ho'omou kole te u hanga 'o liliu pea fai leva 'a e fo'i me'a ko ia pea fai leva 'ene ngāue. 'Oku palopalema e kongā ko eni Sea ko e Tohi Tangi, ko e Tohi Tangi 'a e fo'i kongā ko eni. Ko e me'a ko ē ki he kole ko ē ki he 'Atita ke ne fai ha ngāue, ka ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha taha, tala pē pea 'oku ne 'osi 'ilo pē 'e ia pea 'e kau mai ia he'ene palani. Lolotonga 'i ai 'ene palani 'oku 'i ai e Tohi Tangi. Hangē ko e me'a ko ē 'a e me'a 'a e Minisitā ko ē te tau pehē te u talaatu pē 'oku tala atu ke tuku ho'o ngāue ke ke fai e ngāue ki he Tohi Tangi pea ke tohi 'o talamai ...

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'I he 'aho me'a ka mau tali atu.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea, tau kamata longoa'a pē he pōini noa'ia pē he kamata. Ko e fakatonutonu 'ai ke fai 'Eiki Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hala he founga ngāue na'e fakahoko he Feitu'u na. Pea 'oku fiefia ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Vava'u 'oku fiefia e tangata'eiki 'atita seniale ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu mu'a 'a e Fika 11.

Tēvita Lavemaau: He ko hono 'uhinga na'e malu'i pē 'ene tau'atāina pea ko e fakatonutonu ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e, na'e toki ui eni 'emau ki'i fakataha 'i hē Sea.

Tēvita Lavemaau: Kole ange ā ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i mālōlō na'a puke...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu.

Tēvita Lavemaau: Kae tuku ke tau hoko atu ki he'etau 'asenita ...

'Eiki Sea: 'E 'Eua 11 ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā.

Tēvita Lavemaau: Hoha'a ki ai ke fai mo lau 'a e tali e tohi. Pea 'oku tau ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Tevita Lavemaau: ... tau fakaongoongo atu tautolu ke lau mai e tohi tali ko iá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu Sea.

Tevita Lavemaau: ... 'a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tevita Lavemaau: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na. Na'e toki ui 'e he ... ko e Fakafofonga Fika 11 mei 'Euá, ko ia 'oku Sea ko ē Kōmiti Pa'angá. Na'a ne ui 'aneuhu ke mau lele ange ki hē ke mau fakataha he Lipooti ko eni 'a e 'Atita. Pea ko u 'eke ange, na'e 'osi fekau he 'e Seá ke, lolotonga lele 'a e me'a ní ke, 'oku 'i ai e me'a ia 'oku hā, ko 'etau talanoa ki ai he taimi ní ko e me'a totonú ia.

Tevita Lavemaau: Ko e hā 'ene fakatonutonu 'oku fai ki he'eku fakatonutonu na'e fai ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Tevita Lavemaau: Kole ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i mālōlō na'a faifai 'oku puke.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Tukuaki'i kaunga Sea Kōmiti Pa'anga he fakahū mai Tohi Tangi ki Fale Alea

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonú. Ko e pehē he 'e Kōmiti Pa'angá ko e hā 'ene fekau'akí. Ko 'eku fakatonutonú ia. Ko e Sea e Kōmiti Pa'angá ko ia na'a ne fakahū mai e Tohi Tangí. Ko e Sea e Kōmiti Pa'anga na'a ne fa'u 'o seti 'a e *appointment* ko eni ke fokotu'utu'u ki he Tohi Tangí ki he 'Atitá. 'A ia ko e ngaahi ueuesia ia 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'angá Sea mālō.

Tevita Lavemaau: Sea, ki'i fakatonutonu. Sea kuo tau hē mama'o mei he siate folau 'oku ke fokotu'u he pongipongi ní 'Eiki Sea. Kuo tuku e siate folau na'e fokotu'u ho'o 'asenitá. 'Oku

‘api’api e taimí, kuo tau lele eni tautolu ia ‘i Kao mo Tofua he me’a noa’ia. Fakamālō atu ‘Eiki Sea he

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki’i fakatonutonu mu’a ‘a ‘Eua 11.

'Eiki Sea: Minisitā Polisi.

Tukuaki’i kaunga kau Mēmipa ki he Tohi Tangi pea ‘oku fakapolitiki

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea pea tapu atu ki he Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e poini ko ē ‘oku feinga ‘a e Fakafofongá ke kalo mei aí, ko ia ‘oku mau feinga atu ko ē ‘oku palopalemá. Kuo kaunga e Kau Mēmipa ki he Tohi Tangi pea ‘oku fakapolitiki. Kuo kaunga e kau Kōmiti ki ai. Ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku mau fokotu’u atu ai, ko ‘emau *position*, ke ‘oua e lau e lipooti ko ení. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ke u ki’i faingamālie ko ‘eku talu eni si’eku toutou fokoutua hake kātaki.

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki ‘oku lolotonga fai e fakatonutonu he taimi ‘a Vava’u 15. ‘Osi ho’o malangá.

Taukave’i tau’atāina ‘atita fakahoko ‘ene ngāue fakatatau ki he tu’u e lao

Sāmiu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu'u na. Kuo u fo’i au he fa’a fakatonutonú. Fale fakatonutonu taha eni he māmaní. ‘Oku ‘ikai ke lava he ‘e he Fale ni ke tukuange ha fakakaukau ke tuku atu kae toki fai ha tipeiti ai. He ‘ikai ke tau a’u tautolu ki ha me’a ‘i he fa’ahinga tō’onga ko eni ‘oku fai ‘i he Fale ni. Hangē ha kapa kuká. Ko ia ko u kole atu ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ko u, na’a ku lave ki aí, ko e lau ‘o e ‘ū lipootí pē ko e hā e fokotu’utu’u ‘a e Feitu'u na. Ka ‘i he tui ko ē ‘a e motu’a ni, ‘oku kei ma’u pē tau’atāina ko ē ‘a e ‘Atitá fakatatau ki he tu’u ko ē ‘a e laó. Koe’uhí ko e founa ngāue ko ē na’e fai ‘e he Feitu'u na ‘Eiki Sea. Ko ia pē mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ki’i faingamālie.

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Leipá me’a mai.

Tokanga ki he kupu 10 e Lao ‘Atita

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e ‘Eiki Seá kae 'uma’ā e Palemiá mo e Hou’eiki, Kau Fakafofongá kae ‘oatu mu’a e ki’i fakakaukau ko ení ‘i he Lao ‘o e ‘Atitá, Kupu 10 mo e Kupu 10a. ‘A ia ‘oku ne lave ai ki he fatongia ‘o e ‘Atitá ‘a ia ko e Kupu 10 ko e founa ‘Atita ko iá ‘oku ui ko e *compliance*. Ko e ‘ātita’i ‘o e ngaahi makatu’unga ‘o e lao ‘alu hifo mei he tefito’i lao ki hono ngaahi *regulation*, ‘alu hifo mei ai ko hono ngaahi *policy direction*, ‘alu hifo mei ai ki hono ngaahi *procedure* pea mo hono ngaahi *instruction*, ngaahi lēvoló ia. Pea ‘oku ne hanga ‘o vakai’i pē ‘oku tō kehekehe ‘a e founa ngāué mei he, pē ‘oku *comply* ki he ngaahi lēvolo ko eni ‘o e laó. Pea ko e makatu’unga ia ‘o e *compliance report* ko eni ‘oku ‘omai fekau’aki mo e Tohi Tangi, ki he ngaahi me’a ‘oku kole atu ‘e he Tohi Tangi. Ka ko u kole atu ‘e Sea, ke mou me’a

hifo ki he 10(a). Ko e 10a ko e *audit* ia ‘o fekau’aki mo e *performance*. ‘A ia ‘oku ‘asi pē ia ‘i he 10(a), ko e *performance audit*. Ko e ‘uhinga *performance audit* ke ne hanga ‘o fakapalanisi mai ‘a e *compliance*. Te u lau atu ‘a e Kupu 1 ‘o e 10(a). Ko e founga eni ‘e fai’aki ‘a e ‘otita ko iá. Ke hanga ‘e he ...

<001>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ... ‘otita ‘o talamai ‘uluaki ‘a e ngaahi *activity*. Ua ko e *efficiency* mo e *effectiveness* ‘o e ‘ū *activity*. Sai ko e taimi ko ē ‘oku tau faka’uhinga’i ai e fo’i lea ko e *efficiency* ‘oku ‘i ai e fo’i lēvolo ‘e tolu ka ‘oku ‘ikai ‘asi ia he lao ka kuo pau ke tau ‘alu ke a’u. ‘Uluaki ko e fakamole, *cost*. Fika ua ko e *timeliness* pē ‘oku *on schedule* ‘a e sēvesi. Tolu ko e *cycle time* taimi ‘oku fakalukufua ai e fo’i *cycle* taimi pē ‘oku holo pē ‘oku ‘alu ki ‘olunga. Ko e *effectiveness* ‘oku ne fua ‘a e me’a ko e *quality* pē ko e *value* ‘oku ma’u.

Siaosi Sovaleni: *Point of order* Sea. Kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke kātaki pē ‘o ‘ai faka-Tonga mai Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sai ka u hoko atu pē au Sea ... fakatonutonu. Kapau ko ha’ane fakatonutonu fakalao pē fakatekinikale pē te u, ko u fiefia au.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e kole ia Sea kātaki mu’a fai ha’o tu’utu’uni ki ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ho fakatonutonu ?

Siaosi Sovaleni: Ke kātaki pē ‘Eiki Minisitā ha’u pē he kupu faka-Tonga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai ko e ‘ai pē ko ‘eku talanoa atu eni he lao.

Siaosi Sovaleni: Kole fakamolemole atu pē kātaki pē kapau ‘oku ‘ikai ke mau lava ‘o māhino’i. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io mālō, mālō Sea kapau, ko ia. Kae fanongo mai pē he ko ‘eku ‘uhinga ko ‘eku me’a ko ‘eku fakahoha’a atu he lao. ‘Oku ‘ikai ke u fakahoha’a atu eni ‘i tu’a. Ko e kupu (b) ko e ola ‘o e ngāue ko iá kuo pau ke vakai’i pē ‘oku ma’u ‘a e fo’i lea ko eni ko e *brevity* pē ko e *financial prudent*. Ko e faka-Tonga e fo’i lea ko iá ko e fakapotopoto. ‘A ia ‘e pehē ni, kapau ‘oku talamai he ‘e he *compliance* fo’i sītepu ‘e 10 ke ke muimui ai pea ha’u ia ‘o talamai fo’i sītepu ‘e fitu ai na’e ‘ikai te ke muimui ‘o *comply* ki ai.

Tēvita Lavemaau: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a e ‘Eiki Minisitā ko eni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni Sea. Ko u

fakatonutonu atu ki he ‘Eiki Minisitā ko eni ke ‘alu mu’a ‘o kumi ha ki’i akoteu pē ko ha ki’i ako pule’anga ‘o fai ho faiako ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea.

Tēvita Lavemaau: ‘Oua te ke ha’u ‘o ako’i e Fale ni he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha vale ngangau he Fale ni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea. Mālō Sea.

Tēvita Lavemaau: Kuo mau ‘osi mea’i kātoa e lao ko ena.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Tēvita Lavemaau: ‘Ai pea fakafuofua ho‘o fakapiko ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia Sea.

Tēvita Lavemaau: ‘Oku ke ‘ilo ‘oku mole e taimi e Fale ko eni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kole ke me’a fakalelei pē he ‘oku manatu’i ko e kokonó pē ko e me’a ‘oku ‘ikai ke ma’u ha poini ia ai.

Tēvita Lavemaau: ‘Ai mo ke ki’i māmālie hifo he ko e ‘Eiki Palēmia pē na’a ne fili koe ke ke ha’u hangē ha fu’u *bumper* he ‘oho noa’ia holo.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ke me’a fakalelei mai pē. Ko ia Sea. Ko ia manatu’i ko e, ko ia na’e fili ia ‘e Tonga ni kotoa.

Tēvita Lavemaau: Fakahela ‘i Tonga ni kotoa ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u hoko atu Sea kae ‘oua te tau loto mamahi he’eku talanoa he lao mo e sisitemi.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Tēvita Lavemaau: Ko u fokotu’u atu ‘Eiki Sea ke tau foki ki he’etau ‘asenita.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: He ko e lao ia. Kapau ‘oku ke maha me’a ki lalo ka u fakatonutonu ai leva ke ‘osi.

Tēvita Lavemaau: Ko e ‘Eiki Palēmia ē ‘oku me’a pē hē. Talu ‘ene kole ke lau ‘ene tali ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke lau ai e tali ‘a e ‘Eiki Palēmia ka tau hoko atu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki mu’a faka’osi ‘eku ki’i malanga Sea kātaki fakamolemole.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki ‘oku kei toe pē taimi e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Mālō ‘aupito.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ‘eku fakahoha’a atu pē eni he lao Sea mo e sisitemi.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i, ‘Eiki Minisitā ‘e sai pē ke mau ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kātaki kuo ‘osi fakangofua mai he ‘e Sea ke u ki’i si’i faka’osi. Kātaki fakamolemole.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i ‘oleva hifo.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Osi eni pea ke me’a hake koe ‘o talanoa ho sisitamu ‘a ‘au.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Minisitā ‘oleva hifo ange ka tau ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Vava’u ko ho fakatonutonu pē ko ho tokoni ki he Minisitā ?

Lord Tu’ilakepa: Sea ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ko u fakamālō atu ho’o me’a mai kae ki’i ta’ota’ofi hifo e Feitu’u na ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u si’i hoko atu he lao.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oleva hifo ka tau poaki ki he Sea.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu ‘e Sea.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Lord Tu’ilakepa: Fēfē Sea ...

Mo’ale Finau: Fakatonutonu ko u fakatonutonu kātoa au ‘e ‘Eiki Sea e kau tīpeiti ko eni.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oleva hifo Fakafofonga ko u fakaongoongo ki he Sea.

Mo’ale Finau: ‘Ikai Sea ko u fakatonutonu. ‘Io me’a mai koe.

Lord Tu’ilakepa: Pea ‘e hā ‘eku fakatonutonu ‘a’aku ko u fakaongoongo ki he Sea.

Mo'ale Finau: Me'a mai Sea.

Lord Tu'ilakepa: Te ke mu'omu'a pē ko au te u mu'omu'a.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele kātaki ko e fakatonutonu mei Ha'apai.

Lord Tu'ilakepa: Kae fēfē leva au na'a ku 'uluaki tu'u ki 'olunga ke u ...

'Eiki Sea: Me'a mai pē ko ho fakatonutonu pē ko ho kole tokoni ki he 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu ki he Feitu'u na.

'Eiki Sea: Kātaki pē Ha'apai 12 na'e 'uluaki me'a hake ia mo 'ene fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Fai ā ho'o tu'utu'uni pē 'e lau e 'Atita pē 'ikai lau pē lau ā e tali 'a e Hou'eiki ko ē ka tau 'unu ā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u si'i faka'osi atu kātaki Sea kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku me'a mai e Minisitā ko ē ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Kātaki Sea ko e lao pē eni ko u si'i ...

Lord Tu'ilakepa: Fēfē ke u fakahū atu ha me'a ke u, ke ke hanga mu'a 'o ako'i au ke u tatau mo ho'o ma'u.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u si'i fakahoha'a atu pē he lao. 'Ika ke u si'i fakahoha'a atu ha himi pē ko ha me'a kehe.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i me'a hifo ko u fokotu'u atu Sea mu'a ke lau ā 'etau me'a.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea 'e lava ke u si'i faka'osi atu 'eku fakahoha'a.

Lord Tu'ilakepa: Lau ā e tohi tali. 'Oku tau afe tautolu ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: He 'oku 'ikai ko ha'ane fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i me'a hifo mu'a ki lalo ka mau ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Oku 'ikai ke ke fakatonutonu ko u ...

'Eiki Sea: Ko ia kātaki 'Eiki Nōpele 'oku 'osi māhino ho'o poini .

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko u kole leva ki he Sea ke ‘omai ki’i faingamālie.

‘Eiki Sea: Te u kole atu ‘Eiki Minisitā ke fakamā’opo’opo mai ho fakamalanga.

Lord Tu’ilakepa: ‘E longoa’a e Fale ni Sea kapau he ‘ikai ke ke fai ha’o tu’utu’uni Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea kae kole mu’a ki he Hou’eiki ke ke me’a hifo ki lalo ka u si’i lava ‘o faka’osi atu. Mou kātaki Hou’eiki.

‘Eiki Sea: Faka’osi mai ‘Eiki Minisitā ‘oku toe pē ho miniti ‘e taha pea tau mālōlō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia. Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ta’eoli ‘aupito ‘aupito ‘etau Fale.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e fo’i lea ko eni ‘i he kupu (c).

Mo’ale Finau: Sea ko u fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e *financial prudence* fakapotopoto.

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki. Sea kuo hoko ‘a e 11 ka tau ō ‘o mālōlō pea tau toki ha’u. Ko ‘eku fakatonutonu ia ‘Eiki Sea. Tukukehe kapau te mau ‘ovataimi kapau te mau to e hoko atu hē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō pehē ‘e a’u ‘i ai ha poini.

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<002>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Hou’eiki na’a tau mālōlō na’e lolotonga fai ‘a e ngaahi fakatonutonu, hili ‘a e ngaahi fakatonutonu ko eni na’e kei toe pē taimi ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa. ‘Eiki Minisitā ‘oku kei toe ho’o fakamalanga pē ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io, mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa, ‘oku ou to e fakamanatu atu pē mu’a ke u foki ki he fo’i fakakaukau, ‘oku ua ‘a e founda ‘atita, ko e ‘atita ‘oku ui ko e *compliance* ‘a ia ‘oku ‘asi ia ‘i he kupu 10, ‘o e *Act* ‘o e ‘Atita, pea ko e fo’i kongā eni ‘e taha ‘oku ui ko e *performance auditing* ‘a ia ‘oku ‘asi ia ‘i he kupu 10 (a).

‘Oku ou to e fakamanatu atu pē ‘e Sea ko e kupu ‘uluakí ‘a e fotunga ke fakahoko ‘aki ‘a e *examination* ko eni, ‘oku fakaikiiki mai ia ‘uuluakí, ‘i he kupu si’i (a), ko e fo’i lea ‘e ua ‘oku ngāue’aki, ko e *activity* pē ko e ngaahi ngāue ke ma’u ai ha ola ‘a e Pule’angá, pea ko e me’afua ko e me’afua ‘oku talamai ai ko e founga ‘o e *effectiveness* mo e *efficiency*.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Eiki Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Leipa: ‘Ai kau hoko atu mu’a Sea ...

Lord Tu’i’āfitu: ‘E vave pē ia Sea sekoni pē ia ‘e ua. Pē ko ‘eku fakatonutonu, fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Tali ‘Eiki Minisitā pē ‘ikai?

‘Eiki Minisitā Leipa: ‘A e fakatonutonu...

Fakatonutonu founga pe ‘e 1 na’e fakahoko’aki ngāue makehe ‘atita

Lord Tu’i’āfitu: Ko e fakatonutonu Sea, ‘a e hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā mo’oni ‘aupito, kā ‘oku ou fakatonutonu ko e fo’i founga pē eni ia ‘e taha na’e fai ‘aki ‘a e ‘atita ko eni, na’e fai ai ‘ene ngāue makehe ko eni, ko e *audit compliance*, ‘a ia ‘oku ‘asi ai e kupu 10, kupu si’i (4) ‘i he tu’utu’uni ko eni ke ‘atita’i ‘a e ngaahi pa’anga ...

‘Eiki Minisitā Leipa: Ko ia, ko ia Sea, ‘ikai ‘oku ou tui pē ki he ngaahi me’a ko e fakatonutonu ia ko ia ‘oku fakalao pē ia ‘a ia na’a ku ‘osi fakahā atu...

Lord Tu’i’āfitu: ...mo pule’i lao ‘a e Pule’anga ki he ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga, ko ia Sea mālō.

‘Eiki Minsitā Leipa: Ko e kupu 10 ‘oku ‘asi ai ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele, pea ‘oku ou talaatu ‘oku faka’ofo’ofa ia he ‘oku ‘omai ai ‘a e *compliance auditing* ko eni ‘oku ou tokanga atu ki he kaulei ko ē ‘e taha ‘oku te’eki ai ke ‘asi mai, ‘a ia ‘oku ui ko e *performance auditor*, sai ko ‘etau ‘alu ko ē ki he kupu (a) si’i ‘oku ne ‘omai ai ‘a e ngaahi *activity* pē ko e ngaahi ngāue ‘oku fai ‘e he Pule’anga, pea kehe ia mo hono ‘analaiso’i fakame’afua ‘a ia ‘oku ‘eke mai pē ‘oku *effective* pē ‘oku *efficient*. Pea ‘oku ‘osi ‘oatu ‘a e ngaahi me’afua ki he fakaikiiki ‘o e *effectiveness* ko e *quality* mo e *value* ‘oku ma’u he silini ‘oku fakamole, ko e *efficiency* ko e *cost* pea mo e vave ‘o e ngāue. Pea ko e kupu si’i (b) ‘oku pehē mai ai, ko e ‘atita ko eni te ke hanga ‘o ‘anolaiso ai pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku veve pē ko e *waste*. ‘Ikai ke u ma’u ha fo’i lea kapa veve pē ko e hangē ‘oku ta’e’anga. ‘A ia kapau ‘oku talamai ‘e he *compliance* ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i sitepu ‘e 10 pea ke fai ‘e koe fo’i ‘ikai te ke *comply* koe ki ha fo’i sitepu ‘e 10 ‘oku ‘ikai te ke *comply* koe. Kā to e ha’u leva ‘a e ‘atita ia ko eni ‘o ‘eke ko e hā ‘a e *value* pē ‘oku *efficient* ‘a e ngāue ‘a e fo’i *procedure* ‘e 10 ko ia. Hanga leva ‘e he fo’i me’a ia ko eni ‘o talamai kapau ‘oku *ineffective* ‘okapau ‘oku *wasteful*, pea kuo pau leva ke fakahā mai ia ‘i he me’a ko eni. Kupu (c), ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o talamai ‘i ho’o ‘anolaiso ko eni ‘a e *activity*, mo e ola, mo e me’afua ‘o e ola ‘o kapau, ...

Tevita Lavemaau: Sea fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Leipa: 'Io, 'oku 'i ai 'a e fakatonutonu...

'Eiki Sea: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Leipa: 'Io, mālō.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'i he Fale ni. 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonu ko e *point of order* ...

<005>

Taimi: 1125-1130

Tēvita Lavemaau: Me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko ení, 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'ana 'e taha, pea mo 'etau 'asenita ngāue he pongipongí ni. Ko e 'asenita ko eni he pongipongí ni ko e Lipooti 'a e Kōmiti *Privilege* fekau'aki pea mo e tali 'a e Hou'eiki Pule'anga ki he Tohi Tangi. Ko e *order* ia 'a e Falé he pongipongí ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i fakahoha'a atu he 'Atita kātaki Sea. Ko 'eku ki'i fakahoha'a atú he 'Atitá, ko e me'a ia 'oku tau tipeiti'i he taimí ní kātaki.

Tēvita Lavemaau: 'Oku 'ikai ke talanoa'i 'a e 'Atitá ia hē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mahalo 'oku 'ikai ha poini ia ka u hoko atu mu'a kātaki.

Tēvita Lavemaau: 'Oku ou tui 'oku toki hū mai ia he taimi kehe 'Eiki Sea. Ko e fakatonutonu ia ko ē 'oku faí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e 'Atitá eni 'oku ou lele atu aí, Lao mo e founa ngāue.

Tēvita Lavemaau: 'Oku ou kole atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea,

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eua 11. Eiki Minisitā, 'oku ke me'a mai 'i he Lao 'o e 'Atitá, ka 'oku tonu ke ke tuhu'i pau mai 'a e konga ko ia 'oku felāve'i pea mo 'etau ngāue.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko e konga eni ko ē 'oku ou fokotu'u atú Sea. 'I he kupu (c) 'a e founa 'atita ko 'ení, 'a ia 'oku ne lava 'o fakapalanisi ha 'atita ki ha fa'ahinga me'a 'o e Pule'angá, 'oku ui ko e *performance audit*, pea 'oku ou fakalika atu ia ki he 'etau ngāué ke tokoni. Ko e fakatātā.

Lord Tu'i'āfitu: Fakatonutonu .

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu : Ko e Lipooti ko eni 'a e 'Atitá, 'oku fai ai ho'o me'a ki ho'o 'asenitá, na'e fakahoko 'a e 'atita makehé ni, 'i he founga fai pau ki he Laó, ko e *Compliance Audit*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e Laó eni 'oku ou lau atú Sea.

Lord Tu'i'āfitu : 'Oku to e nofo ia 'o to e hanga 'e ia 'o fakamatala'i 'a e ngaahi ho'ata kehe...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kātaki pē Sea kae ki'i fakatonutonu mu'a 'a e 'Eiki Nōpelé.

Lord Tu'i'āfitu : Ko e me'a ia na'e fai ai 'a e lipooti makatu'unga ai e Tu'utu'uni 'a e Feitu'u na Sea. Ko e fakatonutonu ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ko 'eku pou pou pē ki he 'Eiki Minisitā. Ko e anga pē 'eku fakakaukau atu ki he lolotonga lele 'ene me'á, he 'oku ua foki 'a e fatongiá. Ko e *compliance* mo e *Performance*. Na'e lipooti mai 'a e 'Atitá he *compliance* 'a ia ko hono 'ai 'e tahá, 'ikai ke kakato 'a e Lipootí. 'Oku totonu ke 'omai 'a e ongo fo'i me'a 'e 2. Ko hono fatongiá ia, Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni : Sea, ki'i *point of order* pē Sea. Ko e 'asenita Sea na'a ke tukumai 'e he Feitu'u na Sea ki he Falé fika 4 – Lipooti Fika 5 fekau'aki mo e tali 'a e 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Pa'angá, mo e 'Eiki Minisitā Laó. 'Ikai ke kau ai ha lau 'e taha 'a e fo'i 'asenita ko iá ki he 'atita. Na'a tau ki'i tafe tautolu 'o mama'o. 'Oku ou tui au ki he 'Eiki Palēmia 'ai 'ene talí, pea tuku mai 'ene talí pea tau 'unu atu..

Veivosa Taka : Fakatonutonu. Sea fakatonutonu atu, tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Fale eikí ni. Ko e fakatonutonu Sea, ko e me'a ko ia ne me'a mai 'aki 'e Tongatapu 3, fekau'aki mo e 'asenitá, pea ke me'a mai ai, te tau 'uluaki lau ē, 'Atitá, pea toki hoko ki he tali. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku fai ai ko ē 'a e lave atu fekau'aki mo iá. Fakatonutonu pē ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i faka'osi mu'a au kae toki hoko atu mu'a kinaua ia ha'ana malanga kātaki Sea.

Siaosi Sovaleni : Sea, kātaki pē na'e fakatonutonu mai ia he taimi na'a ku lolotonga fakatonutonu aí, pea ko e 'ai eni ke faka'osi 'eku fakatonutonu. Ko 'eku fakatonutonu 'aku Sea, he ko e me'a ia na'e *print* maí. Pē ko e hā e me'a na'e toki me'a 'aki 'e he Feitu'u na, te'eki ke 'asi ia he 'asenita ko eni e Fale. Ka ko e 'uhingá ke tau foki ki he fika 4 Sea. Hangē ko e me'a 'a e Palēmiá, 'ai 'ene talí, pou pou atu au ki ai mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō atu he faingamālie ko eni ke si'i faka'osi ai leva. He ko e 'uhinga 'a e tālanga 'o e taimí ní, ko e feme'a'aki 'o fekau'aki mo e 'Atitá. Kavú faka'osi mu'a. Ko e kupu (*c*) si'isi'i 'oku ne talaange ki he 'Atitá, ka 'i ai ha me'a 'oku 'asi, 'oku 'asi ai 'a e me'a ko e fakavalevale, 'oku 'ikai ke fakapotopoto, pea ke hanga 'o lisi mai ia ke fakalelei'i. Ko e 'uhinga 'o e fakapalanisi 'a e ongo me'á ni, he ka te *comply* ki ha Lao mo ha *procedure* 'e hongofulu 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e ma'u ai, ko e me'a ē 'e fai tu'utu'uni.

Siaosi Sovaleni : *Point of order* Sea. Ko e me'a eni 'oku te'eki ke lau 'a e Lipooti 'a e 'Atitá. Te tau ala *discuss* he taimí ni 'o kapau 'oku ne fiema'u ke 'ai 'a e *Performance Auditor*. Na'e 'i ai 'a

e lau 'a e 'Atitá ki ai, pea ko e me'a ia 'oku ou kole atu ai, tau foki ki he fika 4. 'Ai 'a e tali 'a e Palēmiá, he ka 'ikai, te tau 'alu leva ki he me'a 'oku 'ikai ke 'asi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, 'oku ou pehē 'e au ia na'e 'i ai ha ngaahi tipeiti mai he lēvolo 'o e Lao 'o e 'Atitá pē ko e founa ngāue 'atita. Ta ko ē ko e feingá ia ke 'oua te u fakahoko atu 'e au ke 'osi, ka tau foki ki ha me'a 'e taha. Ko e toki 'osi eni 'etau feme'a'aki 'o fekau'aki, ka 'oku ou fokotu'u atu Sea, te u faka'osi atu au, kae tukumu'a ke u 'osi Tongatapu 3 ka ke toki hoko matu ha'o malanga.

'Eiki Sea : Tongatapu 3 me'a mai.

Siaosi Sovaleni : Ko e fakatonutonu Sea, 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā ko ho kaunga'api pē na'a ne kamata'i mai 'a e 'ai 'Atita, na'e 'ikai ke kau ai ha taha kehe ia. Ka tau foki mu'a 'Eiki Minisitā, he ko e 'uhingá, he ka 'ikai 'e 'osi 'a e 'ahó ni ia, te tau lele pē heni. Foki ki he me'a 'a e Palēmia, mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i faka'osi atu ai leva kātaki. Ko u faka'osi atu Sea, 'oku hanga 'e he me'a ko ení, 'o fakapalanisi mai 'a e me'a ko e 'atita. He ko e 'atitá, ko hono ...

<008>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... natula ke ne hanga 'o holoki e fakamole pea vave ange 'a e *service delivery* 'a e Pule'anga ki hono kakai fakalukufua. Pea kapau te te *audit* ha me'a faka-compliance ki ha lao 'oku 'ikai ke ne hanga pē ko e *procedure* 'oku 'ikai ke ne vave 'ene ngāue, tau fakatātā pē 'eni. Ka kole atu ke 'omai ha tokotaha ngāue 'oku 'alu 'o māhina 'e ono kae fiema'u mai he kau faiako ke fei mo ako'i e fānau. Pea 'o kapau leva 'oku te hanga 'ātita ko e founa ngāue 'oku māhina 'e ono kae hanga 'e he *performance auditor* 'o talamai 'oku *wasteful* pea 'oku lavea 'a e *service delivery* ki he kakai koe'uhī ko e founa ngāue ko ia.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu. Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e tafa'aki ē te ne hanga fakatonutonu ...

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko u ki'i fokotu'u atu pē au ia ke faka'osi Sea ke, ko u fokotu'u atu ...

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu eni. Ko e fakatonutonu eni. Me'a ki lalo. Me'a ki lalo fakalelei 'oku sai.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku 'ikai te ke, kātaki 'o me'a ki he Sea ko e Pule ia.

Tēvita Lavemaau: Me’a hifo ki lalo he ko u ‘osi kole ki he Sea ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai ho fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku ‘ikai te ke kau koe he me’a ko ia.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai ho fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea pē ‘oku ne me’a mai pea u fakaongo au ki ai.

Tokanga ‘ikai fakapalanisi feme’a’aki e Fale

Tēvita Lavemaau: Mālō. Mālō. Fakafeta’i. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu na’e ‘ai ke u fai kapau ‘oku alea’i ‘a e ... Ko u pehē ke tuku ia ke toki ‘ave ki he feitu’u kehe ka ke me’a hifo koe he ‘oku tonu ke ‘i heni ho’o motu’a ‘Atita Seniale ke fai e tali fehu’i ko ia. ‘Oku ou tui ‘oku ‘ikai ke palanisi he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha le’o ‘a e ‘Atita Seniale ‘i he me’a ko eni, ‘a ē ‘oku tau alea’i. Pea ko u tui ko e founa ngāue ia ‘a e maama ‘Eiki Sea. Pea ko u kole atu fakatatafe ā mu’a ka tau foki ki he’etau mape folau. Ka tau folau. Mālō ‘aupito Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito, ko u ki’i fokotu’u atu au Sea he ‘oku ‘osi ‘eku malanga ko ‘eku ki’i fokotu’u eni.

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku toe ho miniti ‘e taha.

Fokotu’u ‘oua lau lipooti e ‘atita he ‘e uesia ai tau’atāina Fale Alea mo e ‘atita

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Ko ‘eku ki’i fokotu’u eni Sea. ‘Oku ‘uhinga atu ‘a e mātu’a ni ke tau hanga malu’i mu’a ‘a e *integrity* ‘a e Fale Alea pea mo e ‘Atita. Mole ke mama’o ko ha pehē ke ‘oua ‘e lau. Te u ‘oatu e fo’i fakatātā ko eni. Kapau te mou loto ki ai te u lava pē ‘o ‘alu ‘o ‘ave ‘a e lipooti ko eni ‘o tuku ki tu’a ki he *media* ‘oku ‘ikai ke palopalema ia, pē te u ‘alu ‘o lau ki tu’a he *media*. Ko e poini Sea ko e fokotu’u atu tau malu’i mu’a ‘a e *integrity* ‘o e ‘Atita Seniale mo e Fale ho, mo e Feitu’u na mo ho Fale koe’uhī ke ‘oua na’a ‘asi ai e fakapolitikale. Pea kapau ‘oku pehē ha ni’ihi ko ‘eku ‘ai ko eni koe’uhī ke ‘oua na’a lau, mou fakangofua mai ke u hanga tuku e me’a ko eni ki tu’a. Ko u faka’amu au ke lau ‘e he kakai. Ko ‘eku fokotu’u atu ke ‘oua na’a tau hanga tali ke lau ‘a e *audit report* koe’uhi he ‘e uesia ai ‘a e tau’atāina ho Fale pea mo e ‘Atita.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kae ‘ave ki tu’a ‘o tuku pē ki tu’a ‘o lau ai pea hā hono kovi, fokotu’u.

Lord Tu'ilakepa: ‘E sai pē, sai pē Minisitā ke u, sai pē Minisitā ke u tokoni atu ki he Feitu’u na fakamolemole. Tapu pē mo ho’omou Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele kuo 'osi e taimi e 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Sai pē ka u tokoni atu pē he ko ē 'oku me'a pē 'i Fale ni taha'ni 'oku 'osi pea me'a ki tu'a. Me'a pē 'i Fale ni. Ko 'eku fie tokoni ki ai. 'Aneafi na'a ne kole mai ke fai mo 'ai e Līpooti e 'Atita koe'uhī 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hoko he Pule'anga. Sai pē Pule'anga ia. 'Aho ni 'oku ne kole mai ke tuku. 'Oku 'ikai 'ata kitu'a ho'o ngāue.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki'i fakatonutonu atu kātaki fakamolemole.

Lord Tu'ilakepa: Pea ko u kole atu ki he Feitu'u na fai mo lau ā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Ka 'ikai ke lau e Līpooti e 'Atita mo e ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Nōpele mei he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E, tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku 'ikai te u fokotu'u atu ko e palopalema ko hono lau ki he kakai 'a e tohi 'Atita. 'E lava lelei pē ia ke 'ave kitu'a he taimi ni pea te u lele atu pē au 'o lau ka nautolu, 'oku 'ikai ko e poini ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e poini Sea ke 'osi 'eku fakatonutonu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Tuku e founa ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e poini 'oku 'uhinga ki ai 'a e kole ke tau malu'i 'a e tau'atāina 'a e 'Atita Seniale mo e Fale 'o e Feitu'u na. Ko e poini 'oku kehekehe ia. Kapau 'oku mou pehē ke lau kitu'a, lī ki tu'a e *information*. Pea lau ke lau he kakai. 'Ika ke 'i ai ha palopalema ia ai. 'Ika ke e poini ia.

Lord Tu'ilakepa: Faitu'utu'uni ā 'a e Feitu'u na ka tau nounou. He 'ikai pē ke to e 'i ai ha taha ia 'e to e lava fakafekiki mo e Minisitā.

Mo'ale Finau: Sea, fakamolemole Sea 'oku 'i ai 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia pea ke toki hoko atu. Ko e *issue* mahu'inga eni tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki. 'E Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he tu'u ko ē he taimi ni ngalingali te tau ki he Hou'eiki Pule'anga te tau faka'osi ai pē 'i he fo'i taimi ni pē 'e lau e 'Atita pē 'ikai? Pē ko e 'uhinga foki Sea ko e *issue* ko eni 'i he 'asenita ko e lau e tohi tali ko ē 'a e Pule'anga. Taimi ni 'oku hū mai foki he taimi ni Sea hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'u na 'e 'uluaki lau e 'Atita ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

Mo'ale Finau: Ko 'eku fehu'i 'oku ai 'a e, 'oku fie fakamalanga e motu'a ni 'Eiki Sea 'i he

natula e 'ātítá ka 'oku 'uhí ko e taimí. Kapau 'e lau e tohi, 'a e tohi tali 'a e Pule'angá pea te u fokotu'u atu ke lau leva ia he taimi ni 'Eiki Sea koe'uhí. Pea kapau 'e hili ko ē lau ko ē tohi tali, 'a e tohi ko ē 'a e Pule'angá 'Eiki Sea, te tau to e foki ki he *issue* 'i he'ene hili ko iá. Hou'eiki Pule'angá, te tau to e foki pea toki lau pē 'ikai ke lau? Ko e 'uhingá kae ta'ofi 'etau tipeití ka tau foki ki he'etau 'asenitá. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia Hou'eiki Pule'anga. 'Uhingá kae toki hoko atu 'eku fakamalangá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Ko ia. Ko e fakakaukau ia.

Mo'ale Finau: Sai. 'A ia 'oku mahino leva 'Eiki Sea te u fokotu'u atu ke tau lau ā tautolu 'a e tohi tali 'a e Pule'angá. Pea 'i he hili ko iá 'Eiki Sea, te tau foki leva 'o tipeiti pē 'e lau pē 'ikai ke lau 'a e 'atitá. Ko 'eku fokotu'ú ia 'Eiki Sea. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko ē 'oku poupou'i e fokotu'u 'a eni ko ē 'a e Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apai 'Eiki Sea. Taimi fakatu'utāmaki taha ia ko hono faka'atā 'a e me'a 'i he tali fakafo'ituitui 'o hangē ko ia na'a ku fakahoko atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e Lipooti ko ia 'a e 'Atitá, ko u manavasi'i 'e Fakafofonga Fika 12 he te mou ngāue'aki e mālohi ho'omou tokolahí he Fale ni. Tuku ia.

Mo'ale Finau: Sea, tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Na'e 'ikai ke 'uhinga mai, ko e 'uhinga mai 'a e Tohi Tangí

Mo'ale Finau: Sea,

Lord Tu'ilakepa: Kapau te ke me'a hifo. Ko 'enau 'uhinga mai 'anautolu ia.

Mo'ale Finau: Sea, fakatonutonu, fakatonutonu pē 'aku ia 'Eiki Sea ki he Nōpele.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Ko e faka'uhinga ko ē 'a e Nōpelé Sea 'oku 'ikai ko e faka'uhinga ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. Ko 'eku 'uhingá 'oku pehē ni. Sea kapau na'e 'ikai ke tuhu'i mai he Tohi Tangí ke 'atita'i, he 'ikai ke fai e 'atitá ia. Ko e tuhu'i mai ko ē he Tohi Tangí ke fai e 'atitá, pea ko u fehu'i atu e fehu'i ko ení. Fēfē leva kapau 'e *bias* e 'atitá 'o kau ia ki he Pule'angá. Ko 'eku kongá pē eni 'eku tipeití Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u tui ko e me'a ia 'oku tonu ke ke, ka 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke *bias*. Kapau leva 'oku ..

Mo'ale Finau: Sea, tuku mu'a ke fai 'eku fakamalangá 'aku ia 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Osi pea tau tuku ā.

Mo'ale Finau: Pea toki fai 'ene, Ko u loto 'Eiki Sea ke u 'oatu 'eku fakakaukau 'uhingá 'Eiki Sea he 'e tipeni mei ai 'a e fanongo mai hoku kāingá ki he feitu'u ko ē te u 'unu ki aí 'Eiki Sea. 'Oku ou nofo 'o fehu'i 'Eiki Sea, 'a e 'uhinga ko ē 'o e tau'atāina. Ki he motu'a ni 'Eiki Sea, mo'oni pē ia kapau te ke *appoint* au ke u 'atita, 'e 'i ai 'eku kongá faingata'a'ia. Koe'uhí ko e Feitu'u na 'Eiki Sea. Hangē ko e me'a na'e me'a'aki 'e he Minisitā. Fai pē au hoku lelei tahá ka 'i he sio mai ko ē 'a e kakaí 'oku 'i ai e ki'i me'a 'Eiki Sea 'oku ui faka-Pilitānia ko e *appearance of*

evil, hā kitu'á. Ta ko ē ko e ipu pē ko ē na'a ku, ipu na'a ku to'ó ko e ipu kouki pē ia, tau'atāina pē au ke u to'o e ipu koukí, ka 'oku lanu tatau ia mo e uainé. Ko e foki ko ē 'eku fānau ko ē 'oku ou ako'i ko ē ke tuku 'enau inu kava mālohí. Ko 'enau talanoa 'anautolu na'a nau sio mai nautolu na'a ku inu kava mālohi ko 'eku *appear* ia ko ē kitu'á.

Sea, ko e tau'atāina fakapolofesinale ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e *concept* ko ē tau'atāiná. Sea mo Hou'eiki, 'oku ou 'ofeina 'e au 'a e 'atitá. Ke mea'i 'Eiki Sea ki he ki'i peesi na'e mai 'e he 'atitá, peesi pē 10. Totonu ke to e lahi ange koe'uhí he ko e natula ko ē ngaahi fu'u tukuaki'í. Ka ko eni, ko 'eku ongo'í 'Eiki Sea 'oku pehē ni. Kapau 'e hanga 'e he 'Atita 'omai pea ko u 'osi tui au ia 'oku 'osi, 'osi lele au ia he, 'osi hanga 'e au 'o lau e me'á, 'oku 'asi ia 'i ai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga kovi ia ke fakafepaki ki he me'a ko ē ke kovi ki he Pule'angá. Sai, ko 'eku fehu'í 'oku pehē ni. 'E fēfē leva e sio mai 'a e kau tama Tohi Tangí ki he fo'i 'atita ko iá. 'Oku mou pehē te nau fiemālie, pē te nau hanga 'enautolu 'o tukuaki'i e 'atitá 'oku kau ia mo e Pule'angá.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko 'eku tala fakatātā eni 'a e me'a ko e tau'atāina.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga, sai pē ke u ki'i tokoni atu mu'a ka tau nga'unu ā mu'a, ki he Feitu'u na.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga 'eku fakamalangá 'uhingá foki ko ho'o to e 'omai e ngaahi fehu'í. Ka ko u loto au ke u fai mou nofo au ki lalo kae lau e tohí, tau toki foki tautolu 'o fakamalanga he ko hono 'uhingá ke lava ke *clear* ki he kakaí 'Eiki Sea. He 'oku taimi ní 'oku kongá ua e fonuá 'oku nau pehē 'enautolu ia kapau he 'ikai ke lau, kākā e Pule'angá 'oku 'i ai e me'a 'oku nau toitoi. Ko e *perception* ia.

Lord Tu'ilakepa: Mālie.

Mo'ale Finau: Pehē 'e he kakaí, 'oku tu'u mai e kau Minisitā ke 'oua 'e lāunga 'o ngalingali 'oku 'i ai ha me'a 'oku hoko.

Lord Tu'ilakepa: Sea, kole atu au ki he Feitu'u na pē 'e tali ā ke u fou atu 'i he Feitu'u na 'etau founa ngāue pē 'e tali 'e he Fakafofongá ke u tokoni ange ki ai.

Mo'ale Finau: *Ok*, tokoni mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia. Mālō. Ko 'eku tokoni atu ki he Feitu'u na, ko e hā koā hono faingata'a ke lau pea tau to e tipeiti'i 'a e me'a 'a e 'atitá. Lau pē ē, lau ē. Pea kapau ko e 'uhinga, 'ai ke mahino. 'Oleva, 'oleva ho'o me'á ka u ki'i tokoni. 'Ai ke mahino

<001>

Taimi: 1140-1145

Lord Tu'ilakepa: ... ki he Mēmipa 'i he Falé ko e me'a ko ē 'oku 'omai he 'Atita tau'atāina tau fai 'aki ia. Ko 'ene 'osi ia. Ka 'oku 'i ai ha ni'ihi 'i he Fale ni 'oku to e tāla'a kapau 'oku 'omai he 'Atita 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e hoko ki hē tau fai'aki pea fakamāhino ki he ni'ihi 'oku tohi tangi kuo 'osi kuo faitu'utu'uni 'a e 'Atita. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mele 'ikai ke 'i ai ha

me'a 'e to e faka'ilo'ilongaua.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. Sea kuo lava 'ikai ke u to e tala fakatātā pē ... 'oku 'osi māhino ia.

Lord Tu'ilakepa: Hangē eni ia 'oku faingata'a Fakafofonga ke mou 'ai ke tau to e tīpeiti'i me'a 'Atita fai mo 'ai kae lau ka tau hoko atu.

Mo'ale Finau: Sea 'osi māhino 'ikai ke u to e lea ki he tala fakatātā ko ia 'oku poto e kakai fanongo mai mo e 'Atita Seniale ko u tui au 'oku fanongo letiō mai pē 'Atita. 'Eiki Sea ko e anga ia 'eku *interpretation* ko ē ki he me'a ko e tau'atāina. 'Ikai ko e 'uhinga ia ko ho *appoint* au. 'Uhinga he 'oku 'ikai te u 'ilo 'e au pē ko fē faha'i te u kau ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole mu'a ka u tokoni ki he Fakafofonga kapau 'e laumālie lelei ki ai.

Mo'ale Finau: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: ... mu'a Sea ko u ki'i fehu'i pē. Kapau te mau fokotu'u atu 'emautolu he taimi ni ke pālōti'i ke 'oua 'e tali ke lau 'a e fakamatala 'atita 'e tali he Feitu'u na ? Kapau te ke tali ko 'emau fokotu'u ia pea lau ā e tali 'a e 'Eiki Palēmia ka tau hoko atu. Ko e *position* ia e Pule'anga he 'ikai ke to e liliu ia Sea ko e 'uhinga pē ka tau nga'unu kimu'a.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ki hē Sea.

Mo'ale Finau: Tuku mu'a Sea ke fai hoku fatongia.

Lord Tu'ilakepa: Si'otau ngaohi.

Mo'ale Finau: Hoku fatongia faka-Fale Alea 'Eiki Sea. Ko hoku fatongia faka-Fale Alea ke u lava 'o fakapapau'i hoku konisēnisi te u vouti ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga ki'i fanongo mu'a ka tau nga'unu.

'Eiki Sea: Kātaki pē ongo Fakafofonga mo ...

Lord Tu'ilakepa: Tuku ā he ko e, ko ho'o me'a mai 'oku 'ikai ke tatau ...

Fakamahino ngaahi fiema'u e Tohi Tangi fika 1/2018 & tu'utu'uni Fale Alea ki ai

'Eiki Sea: Fakafofonga 'Eiki Nōpele kātaki 'o me'a ki lalo. Ha'apai 12 ko u tu'usi ho taimi 'oku 'osi māhino kia au e me'a 'oku ke me'a mai ki ai koe'uhí ka u fakanounou atu 'etau fēme'a'aki. Ko e tohi tangi eni 'i he'eku tēpile. Na'e fakahū mai e tohi tangi pea na'e lau kakato e tohi tangi pea na'e 'i ai e ngaahi tukuaki'i mamafa na'e 'omi he tohi tangi ko eni fekau'aki pea

mo e Hou'eiki Minisitā 'e fitu 'i he Pule'anga.

Na'e tangi mai 'a e tohi tangi na'e kole mai ke tau fakahoko e fo'i ngāue 'e tolu. 'Uluaki ke tōloi e fēme'a'aki ki he Patiseti na'e 'ikai ke tali he Fale ni. Na'a tau fakahoko pē ngāue ko ia 'o paasi e Patiseti ko eni 'a e Pule'anga. Ua na'e kole mai he tohi tangi ke fakahoko ha 'atita fakavavevave ki he ngaahi vouti 'i he Patiseti 'o e 2015/2016, 2016/2017 mo e 2017/2018 he ngaahi potungāue 'o e kau Minisitā pea na'e hiki mai e kau Minisitā 'e fitu. Na'e tali he Fale ni 'a e fokotu'u ko ia.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea: 'A ia ko e, koe'uhí ko 'etau tali ke fai e 'atita na'e fai leva e fakakaukau pē ko e hā e founa te tau lava ai 'o fakakau atu e ngāue ko iá ki he 'atita he na'a tau 'osi mea'i kātoa pē 'oku tau'atāina e 'Atita 'oku 'ikai ke fiema'u ke tau *interfere* 'i he'ene palani ngāue. Kae kehe ko e founa na'e tuku atu ki he Hou'eiki ke tau tali ke tau toki fakakau atu 'i he palani ngāue. He ko e founa pē 'e lava ke tau fakakau atu ai ha tokoni mei he Fale Alea ...

Veivosa Taka: Sea 'e lava ke u ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Kātaki me'a hifo ki lalo Ha'apai 13. Pea na'e tali lelei he Fale ni ke fakakau 'i he palani ngāue 'a e 'Atita Seniale pea na'a tau 'osi fakatokanga'i 'oku tau'atāina pē 'Atita Seniale. Pea 'i he loto lelei ko ia na'e fai e tohi mei he 'Ofisi 'o e Sea ki he 'Atita Seniale 'a ia ko eni 'oku ne tali mai 'i he'ene lipooti. Ko e tohi na'e 'ave 'oku fakatokanga'i 'e he 'Eiki Sea 'a e tu'utu'uni pea mo e tali mei he Fale Alea ke fakakau atu e kaveinga ko eni ki ho palani ngāue. Pea na'e loto lelei pē 'Atita Seniale ke ne fakakau 'a e ngaahi 'īsiū ko eni 'i he'ene palani ngāue.

Ngaahi makatu'unga he Lipooti 'Atita 'ikai ke kau he'ene 'atita

Kapau te mou lau hifo ki he'ene lipooti 'oku 'i ai e 'ū makatu'unga mo e 'ū 'īsiū na'e 'ohake he tohi tangi 'oku 'ikai ke kau 'i he'ene tali. Pea 'oku 'i ai pē ngaahi makatu'unga ki ai ko e 'uhinga 'oku 'i ai e 'īsiū 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga pea 'oku 'i ai mo e 'ū 'īsiū na'e 'ikai ke kakato e 'ū fakamatala ki he, ki hono 'atita kakato e 'ū 'īsiū ko ia. 'Osi e fo'i ngāue ko ia 'oku tau fakatokanga'i 'oku tau'atāina e Fale Alea pea tau'atāina mo e 'Atita Seniale. Kuo fakakakato mai 'e he 'Atita Seniale 'ene ngāue pea na'e fakahū mai mahalo ko e 'osi eni e uike 'e taha pē ua ki he Fale Alea. Na'e tēpile'i eni he 'aho Mōnite pea ...

<002>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Sea: Pea na'e 'osi lau 'a e tohi ke fakahū mai 'a e tohi 'a e 'Atita Seniale. Na'e 'i ai 'a e hoha'a mei he Pule'anga, 'oku te'eki ke lau 'enau tali. Pea na'e toloi leva hono lau mo hono tipeiti'i 'a e tohi ko eni 'a e 'Atita Seniale. Kae 'oua leva ke maau mai 'a e ngāue 'a e Kōmiti ki he Ngaahi Tu'utu'uni, Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Pea ko eni kuo lava 'a e ngāue 'a e Kōmiti, pea kuo a'u mai 'a e tali 'a e Pule'anga 'i he pongipong ni.

‘UHINGA KE LAU LIPOOTI ‘ATITA SENIALE

Ko e ‘uhinga ‘oku ou kole atu ai ke tau lau ‘a e ‘Atita, he na’e ‘osi fakakakato ‘a e ‘Atita Seniale ‘ene ngāue, pea kuo ‘osi lipooti mai ki he Fale ‘eiki ni. Ko e hā ‘a e ‘aonga ‘etau kole ke ne fai ‘a e fo’i ngāue ko eni, kapau ‘e ‘omai pē pea ‘ikai ke tau to e me’a ki ai. He ‘oku fekau’aki tonu eni pea mo e tali ‘a e Pule’anga, pea ko u sio ‘oku fakapotopoto ke tau lau fakatolōua ‘a e tali mo e tukuaki’i. ‘Oku ‘ikai ko ha sivi’i eni ia ‘o e ngāue ‘a e ‘Atita Seniale ko ‘etau vakai’i eni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e ‘Atita Seniale. ‘Oku ‘ikai ke tau fehu’ia ‘a e tonu pē hala ‘a e ngāue ‘a e ‘Atita Seniale, he ‘oku tau’atāina pē ‘a e ‘Atita Seniale. Tatau pē mo ‘etau tau’atāina ke tau vakai ki he ‘u Līpooti mo e ‘u pepa ‘oku fakahū mai ki he Fale ‘eiki ni.

Ko e me’a na’e hoko ‘aneuhú, ki hono ‘ave ‘a e Līpooti ki he Kōmiti Pa’anga. Na’e ‘osi ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni mei hoku ‘Ofisi ke ‘oua ‘e vakai’i ‘e he Kōmiti, he ko e ‘uhinga ‘oku lolotonga ‘i he Fale Alea, ‘a e Līpooti ko eni. Pea ‘oku lolotonga tēpile he taimi ni, ‘i he’etau ‘Asenita Fika 4, ko e tōnounou ia ‘a e Kalake ke fakakau ki ai, he na’e ‘osi mahino pē ‘eku tu’utu’uni ko eni ‘i he ‘aho Mōnite ‘e alea’i fakataha ‘a e Līpooti meihe ‘Atita, fakataha mo e tali mei he Pule’anga.

Fakamahino’i ko e Lipooti ‘Atita kuo ‘osi fakahū mai ki Fale Alea pea kuo pau ke ‘ata kitu’a

Ko ‘etau feme’a’aki ‘i he pongipongi ni. Kuo kehe ‘a e ma’u ko ē mei he Hou’eiki. ‘Oku tala eni ia ‘oku ‘ikai ke tau loto ke tau lau, pea ‘oku ‘i ai pea mo e *position* kuo fakahā mai mei he Minisitā Polisi mo e Minisitā Pa’anga, ke ‘oua ‘e lau he ‘oku ‘ikai loto ki ai ‘a e Pule’anga ke lau kakato ‘a e Līpooti. Te u fakamahino’i atu, ko e Līpooti ko eni ‘oku *public information* he taimi ni, kuo ‘osi tepile’i ‘e he Fale Alea. Pepa kotoa pē ‘oku fakahū mai ki he Fale Alea, ‘oku ‘ata kitu’a. Tatau ai pē, pē te tau lau pē ‘ikai, ka kole mai ha taha ‘a e pepa ko eni. ‘Oku ‘ikai ha’aku mafai ke ta’ofi hono tuku atu kitu’a. ‘A ia ko e ‘uluaki ‘isiū pē ia ‘oku ou fie fakamahino’i he na’e me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā mei he *MEIDECC*. ‘Oku fakataputapu hono lau ‘a e pepa ko eni ‘oku hala ‘ene ma’u, ka ko u ‘ilo ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘a e me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai. Ko e *complete transparency*.

Ko e founga ko ē te tau hoko atu ai, ‘oku makatu’unga pē ‘ia kimoutolu Hou’eiki. Na’a ku fokotu’u atu ke tau lau kātoa, katokatoa ‘a e ‘u pepa ‘oku fakahū mai mei he tali ki he Līpooti. Ka ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fakahā mai ‘i loto mei he Pule’anga. ‘Oku nau fiema’u ke tau ‘uluaki lau, ‘a e tali ko eni mei he ‘Eiki Palēmia. Kiate au, ‘oku tatau pē, pē ‘e lau pē ‘ikai. Ka ko e anga ia ‘eku vakai atu ‘etau ngāue ‘i he ‘ene tu’u he taimi ni.

Hou’eiki! Ko e Līpooti ena pea mo e tali mei he Pule’anga. Mou me’a hifo pē, ko e tali pē eni ‘e 3 ‘oku ma’u mai mei he Pule’anga. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, mo e ‘Eiki Minisitā Lao. Ko e ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘oku te’eki ‘omai ha’ane tali. Ko e ‘Eiki Minisitā Akó ‘oku te’eki ‘omai ha’ane tali. Ko e ‘Eiki Minisitā Leipa, ‘oku te’eki ke ‘omai ha’ane tali. Pea ko e ‘Eiki Minisitā Polisi, na’a ne ‘osi me’a mai ‘aneafi ‘oku ‘ikai ke ne ‘omai ha’ane tali.

Ko e tu’unga ia ‘oku tau ‘i ai he ‘aho ni. Kapau ‘oku mou fie pālōti? Pea tau pālōti. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou fie pālōti? Pea tau hoko atu...Me’a mai ‘Eiki Minisita.

‘Ikai ha palopalema ki he Pule’anga ke fakatou lau Lipooti ‘Atita mo ‘enau tali

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea! Tapu pea mo e Feitu’u na Tapu mo e ‘Eiki Palēmia.. Pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Ko e me’a pē na’e fakahoko atu mei he Pule’anga tali lelei ‘aupito ‘a e me’a ko ia, ‘oku ke me’a mai ki ai. Lau kātōa pē. ‘Ikai ha palōpalema ia. Ka ko u hanga pē ‘o fakahoko atu ...

<004>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...’anenai ‘a e anga ko ē pē te tau to e sio angé ki he *independence* pē ‘oku uesia, he koe’uhí te tau hoko atú ki he kaha’u te tau *set* ‘a e *precedent*. Pea na’e ‘osi fakahoko atu ‘a e ngaahi fakakaukau kotoa, kā Tohi Tangi mai ha taha te tau fai pehē pē ‘ikai, pē ‘e uesia ai pea mo e tangata’eiki ‘atita seniale. Pea na’a ku hanga lau atu ‘a e ‘ū ‘a e anga ko ia ‘a e ‘ū *pillars*, kā ko ena na’a ke ‘osi fakamā’ala’ala mai, pea ‘oku fiemālie pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ki he Pule’anga ke lau ‘a e tali mo lau mo ‘emau tali. Fakamālō atu.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Pule’angá ho’omou tali ke hoko, ko e tohi ko eni ‘oku peesi pē ‘e 12 ‘ene Lipooti, pea ...

Fokotu’u ke lau hokohoko pe Tali Pule’anga ke mahu’inga’ia mālie ki he kau fanongo

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u ki’i tokoni atu, tapu mo e Feitu’u na pea tapu ki he Fale Alea ‘o Tonga. Hangē pē ko e Sea ko ‘eku tokoni atu pē ‘a’aku ia ko e aofangatuku pē e Feitu’u na ia, hangē pē ko ia na’a ku fokotu’u atu ‘aneuhu, ke ‘o hangē ‘oku hā ‘i ho’o ‘āsenita, pea ko eni ‘oku hangē ko e me’a mai mei he tafa’aki ‘a e Pule’anga fakamālō ai, kā ko ‘eku kolé pē ‘a’aku ia ke hangē pē ko e ‘āsenita lau ‘a e tali ke hoko hoko mālie mai ‘etau ‘ū me’a, pea ‘osi ko ia pea ko ena kuo loto ‘osi ko ia pea toki hoko ‘a e Fakamatala ‘a e ‘Atita, kā ko ‘eku kolé pē Sea, ‘a e mahu’inga ke lau ko eni ‘a e me’a ke ‘oua ‘e to e motumotu ‘a e tali pea ko ‘eku lave’i ‘oku toe pē miniti ‘e 5, pea ko ‘eku kolé ke tau tu’utu’uni ‘a e Sea ke tau mālōlō, ko e ‘uhingá ka tau hū pē ‘i he 2, ko ‘eku fokotu’u pē, ‘o lau kakato pē pea kapau ‘e ‘ova ki he 1 ka u kole ke ke fakangofua mu’a Sea ke lau kakato ke ‘oua ‘e to e motumotu he *break* mo e hā ‘a e fo’i tali ‘e tolu, pea kapau ‘e ‘i loto pē ia ‘i he 2 ki he 3, pea kā ko ‘eku kolé pē ia ‘oku mahu’inga ia ke toki tu’utu’uni ‘a e Sea ke tau toki hū mai ke lau ke ‘uhinga mālie ke ‘oua ‘e to e motumotu he *break* mo e hā fua, pea ‘osi pē ko ia pea toki hoko atu ho’o tu’utu’uni kuo loto mai ‘a e Pule’anga pea lau mo e Fakamatala ‘a e ‘Atita tokoni ia ki he feme’a’aki. Mālō Sea.

Mahu’inga ke ‘ata kitu’a pea mahino fakamatala ‘ave ki he kakai

‘Eiki Sea: ‘Oku ou tui mahalo ‘oku fakapotopoto ange ‘a e fokotu’u ko ia, koe’uhí ‘oku toe pē ‘etau miniti ‘e 5, kā ‘oku ou fiema’u ke u fakatokanga’i ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā mei he *MEIDECC* fekau’aki mo hono ma’u hala mo hono takihala’i ‘a e kakai ‘o e fonua, koe’uhjí ko ‘etau to’u Fale Alea ko eni ‘oku makehe ia mei he ‘ū ta’u atu ko ‘ē, ‘oku *live*, pea ‘oku me’a mai ‘a e kakai ki he feme’a’aki ‘i he Fale ni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faka’uhinga

ia 'oku 'ave takai holo 'oku hala, fakatātā 'aki pē fika ko eni na'e 'ave takai ko eni 'oku mole 'a e pa'anga 'e 74 miliona mo e me'a, ko e 'ū fika ko ia 'oku fakatekinikale 'aupito hono faka'uhinga pea 'e malava ke takihala'i 'a e kakai 'o ma'u hala ai 'a e tokolahi.

Hou'eiki 'e 'ikai ke tapu hono 'ave kitu'a 'a e mo'oní pea mo e 'ū Lipooti koē 'oku totonu, kā ko e faka'uhinga 'a e kakai 'oku makatu'unga ia 'i ho'omou feme'a'aki ke mou fakamahino'i ke fakamā'ala'ala 'a e 'ū *issue* kotoa pē mo e 'ū fika ke 'oua 'e to e ma'u veiveiua ha taha pē tukuaki'i hala ha taha pē 'i he Pule'angá pē ko e kau Fakafofonga. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai ke mou feme'a'aki mahino, 'ata lelei atu kitu'a ke 'oua 'e to e veiveiua 'oku ma'u hala ha taha ha fo'i me'a 'e taha 'oku mou me'a ki ai 'i he Fale ni.

Ko ia 'oku ou kole atu hou'eiki tau toloi 'a e Fale ki he 2.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki ki'i me'a si'isi'i pē, fakamolemole atu.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia me'a mai.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a Hou'eiki. Fakamālō atu Sea 'i he faifai pea lava 'a e 'o vete 'a e palopalema ko eni na'a tau tokanga ki ai 'a e Fale ni, ka 'oku ou fie kole fakamolemole atu ki he kakai 'o e fonua, mou me'a mai ki fē? Mou kātaki kapau 'oku 'i ai ha ngali hā kiate kimoutolu 'oku ngali fai ha ko e natula ia 'o e Falé 'oku pau pē ke pehē. Pea ko ia 'oku 'oatu 'eku 'oku ou ongo'i pē 'i he'etau talu 'a e kamata pea 'oku ou ongo'i fai 'etau feme'a'aki kā 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua. Pea ko e kole fakamolemole ko eni 'a e motu'a ni ki he kakai 'o e fonua mou me'a mai mo fanongo mai ki he lau ko ē, ko eni kuo lava pea ko eni kuo me'a mai mo e Sea 'o aofangatuku 'a e me'a te tau hoko atu ko ē. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakahoha'a nounou, mālō.

'Eiki Sea: Mālō hou'eiki, toloi 'a e Falé ki he 2.

(Mālōlō heni e Fale)

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau ngāue ena 'oku hā atu 'i ho'omou 'asenita pea hangē pē ko e feme'a'aki na'e fai kimu'a pea tau toloi mai. Te u kole atu ki he Kalake kātaki 'o lau mai 'a e Līpooti 'Atita Makehe Tohi Tangi ki he Fale Alea Fika 01/2018.

Līpooti 'Atita Makehe Tohi Tangi ki he Fale Alea Fika 01/2018

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Fale kae 'atā ke lau atu 'a e Līpooti 'Atita Makehe ki he Tohi Tangi Fika/01 'o e 2018.

Līpooti ‘Atita, ‘Atita Makehe ‘o e Ngaahi ‘Elia faka-Pa’anga na’e fakahū atu ‘i he Tohi Tangi ki he Fale Alea Fika 01/2018.

Fakafe’iloaki:

Na’a ke me’a mai ‘Eiki Sea, tohi ‘o e ‘aho 25 ‘o Sune 2018 na’e tali ‘e he Fale Alea ke ‘omai ‘a e ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai ‘a e Tohi Tangi ki he ‘Atita Seniale ke fakatokanga’i ‘i he’ene palani ngāue ‘o e ta’u fakapa’anga hoko. ‘A ia ko e ta’u lolotonga ia, 2018/2019. Na’a ku vakai ki he Tohi Tangi kakato pea na’a ku aofangatuku ke fakakau ki he’eku palani ngāue 2018/2019 ‘a e ngaahi ‘ēlia ‘oku ‘oatu ‘i he tēpile ‘uluaki ‘i lalo ‘i he ola ‘o e ‘ātita. Ko e ngaahi ‘ēlia leva ‘oku fakamā’opo’opo atu ‘i he tēpile ua na’a ku aofangatuku ‘oku makatu’unga kinautolu ‘i he ngaahi tu’unga fakalao mo faka-Fakamaau’anga pea ko ia na’e ‘ikai fakakau ia ki he ‘Atita makehe ni. Ko e ngaahi ‘ēlia ‘oku fakakau ‘i he ‘Atita makehe ko eni ‘oku angamaheni pē ‘enau kau ki hono ‘ātita’i. Ka neongo ia ‘i hono fakapapau’i kuo fakahoko ‘a e ngāue mo hono ngaahi totongi ‘oku fai ‘a e falala na’e fai pau honau fakahoko ki he founa ngāue totonu pea totongi atu ai e ngaahi fakamole ko ia.

Founa ‘Atita (Audit Approach):

Na’e fakahoko ‘a e ‘Atita Makehe ni ‘i he founa ‘ātita fai pau ki he lao (*compliance audit*) ‘a ia ‘oku fekau’i mai ‘e he Lao ki he ‘Atita faka-Pule’anga 2017, tokanga’i ‘a e fai pau ki he ngaahi fiema’u ‘a e lao ‘oku ne pule’i ‘a e fakalele mo e pule’i ‘a e pa’anga mo e ngaahi koloa ‘a e Pule’anga Kupu 10 Kupu si’i (4). Na’e fakahoko ‘a e ‘ātita ni ‘o fakatatau mo e founa ‘ātita fakavaha’apule’anga *ISSAI* ki he ‘ātita fai pau ki he lao ‘a ia kuo mau angamaheni ki ai. ‘Oku fiema’u he ngaahi makatu’unga ko ia ke mau fokotu’utu’u mo fakahoko ‘a e ‘ātita ke ma’u ‘a e ngaahi fakamo’oni fe’unga mo taau ki he tu’unga fai pau ki he lao mo tu’utu’uni ‘oku ne pule’i ‘a e ngāue ko ia. Na’e vakai’i mo fakapapau’i ‘a e ngaahi founa ngāue na’e fakahoko. Na’e fakatatau leva ia ki he founa ngāue totonu kuo tali mo ngāue’aki fakatatau ki he lao mo e ngaahi tu’utu’uni ki he ngāue takitaha. Na’e fai foki ‘a e fe’iloaki mo e talanoa mo kinautolu kau faitu’utu’uni pehē kiate kinautolu na’e kau hangatonu ki ai ‘a e ngaahi tukuaki’i. Ko e pole faingata’a na’a mau fetaulaki mo ia ‘i he ngāue ni, ko e lēkooti mātu’aki kaunga hangatonu ki he ‘ātita. Na’e ‘ikai fa’a ‘i ai ha lēkooti mo e pē ‘ikai ‘omai ‘a e lēkooti.

Ngaahi Makatu’unga Angamaheni:

‘Oku ou to e fokotu’u atu heni ‘a e ngaahi makatu’unga angamaheni ko ‘eni fekau’aki mo hono totongi atu ‘o e ngaahi fakamole ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘oku fekau’aki hangatonu mo e fakahoko e ‘ātita makehe ni. Ko e ngaahi fakamole kotoa pē ‘a e Pule’anga na’e palani ki ai pea fokotu’u hono pa’anga ki he patiseti fakata’u ‘a ia ‘oku ne fakangofua ke totongi mei ai ‘a e fakamole ko ia. ‘Oku tu’uma’u ‘a e falala ‘a e ‘Atita ki he taau, fe’unga mo e mālohi ‘o e ngaahi founa ngāue ki hono totongi ‘o e ngaahi fakamole ‘a e Pule’anga. Ko e ngaahi matavaivai kuo tau fou mai ai ‘oku lahi taha ‘ene hoko meiate kinautolu kau ngāue ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaahi founa ngāue ni. Ko e ngaahi alepau ngāue mo e Pule’anga ‘oku ‘ātita’i makehe ko ‘eni ‘a ia ‘oku totongi mei he pa’anga faka-Pule’anga, ko hono ngaahi tu’utu’uni mo e ngaahi founa ngāue (*regulation, policies and instructions*) ‘oku ‘i he ongo lao ko ‘eni. Lao ki he Ngāue faka-Pule’anga 2002. Pea mo e ua, Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2002. ‘Oku fakamahino lelei ai ‘a e kehekehe ‘o e

aleapau ngāue kuo pau ke fakafou ki he Komisoni Kau Ngāue faka-Pule'anga. Lao ki he Ngāue faka-Pule'anga 2002 mo e aleapau ngāue ke fakafou ...

<009>

Taimi: 1405 – 1410

Kalake Tēpile: ... pou pou ki he Kōmiti Fakatau Faka-Pule'angá, Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'angá 2002. Ko e ongo sino ma'u mafai ia pea ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi aleapau ngāue ni ki he ongo sino ma'u mafai ko iá ke kakato mo fai pau ki he laó hono fakahoko 'o e ngaahi aleapau ngāue kuo tali 'e he Kapinetí.

'Oku 'ikai 'atita'i 'e he 'Atita Senialé 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue faka-Pule'angá, *Government Policies*, 'a ia 'oku kau heni 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Kapinetí. 'Oku fakangatangata pē 'a e ngāue 'a e 'Atita Senialé ki hono 'atita'i. 'Oku fai pau hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ko iá, *policy implementation*, ki he ngaahi fiema'u 'a e laó 'oku ne pule'i 'a e fakalele mo e pule'i 'a e pa'anga mo e ngaahi koloa 'a e Pule'angá. *Public Audit 2007, International Standards of Supreme Audit Institution. Guideline includes the decision related to SAI Independence.*

Ola 'o e 'Atita

'Oku fakahokohoko atu pē 'a e ngaahi 'ēlia na'e 'atita'i fakatatau ki he fika mo e hokohoko 'i he'ene hā atu'i he Tohi Tangí.

Tēpile 1.

Ngaahi 'Eliá to'o mei he Tohi Tangí

Ko e ngaahi 'ēlia 'oku fakakau ki he'emaui polokalama ngāue 2018/19, 'atita'i makehe ko ení. Fika e Tohi Tangí, 2.1.1.1. Ngaahi 'Eliá to'o mei he Tohi Tangí.

Aleapau ngāue 'a Paula Piveni Piukala mo e Potungāue Ako mo Ako Ngāue, Nōvema 2015- 'Epeleli 2016, pa'anga 'e ua kilu, māhina 'e 5.

Ngaahi fakamo'oni faka'atitá.

- a. 'Oku fokotu'u fakatapau 'i he Tohi Tangí na'e 'ikai fai pau eni ki he ngaahi founa ngāue faka-Pule'angá 2010, *Public Finance Management Act. Treasury Instructions 2010* Kupu 16(5) Kupu 17, Kupu 18 mo e Kupu 19.
- e. Na'e tali 'e he Kapinetí 'i he 'aho 16 'o 'Okatopa 2015 'a e kole 'a e Potungāue Akó mo e Ako Ngāue ke fa'u 'a e polokalama fakakomipiuta, Tonga *Educational Management and Monitoring Interpret Information System*. Ke foaki 'a e ngāue ko ení ke fakahoko 'e Paula Piveni Piukala, ngāue'aki 'a e founa fili 'o ha ma'u'anga 'e taha. *Single Source Selection*, 'o e fakatau faka-Pule'angá. Pea ko e totongí ko e pa'anga 'e 2 kilu 'o kau ai mo e ako'i 'o e kau ngāue mo e totongi nofo ki he ngāue māhina 'e 5 mei 'Okatopa 2015 ki Fepueli 2016. Ko e totongi fakapa'anga ke tokanga ki aí 'a e Potungāue Pa'angá mo e Palani Fakafonua.

- f. Ko e aleapau ngāue ko 'ení 'oku 'i he malumalu ia 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'angá 2002 mo hono tu'utu'uni, ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau faka-Pule'angá, 2015.
- h. Patiseti ha sino'i pa'anga fe'unga, Tu'utu'uni 16 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Faka-Pule'angá 2015. Na'e tu'utu'uni 'a e Kapineti ke tokanga 'a e Potungāue Pa'anga ki he sino'i pa'anga ke totongi'aki 'a e ngāue ni.
- i. Palani fakatau fakaangaanga, *procurement proposal*. Tu'utu'uni 19 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he fakatau faka-Pule'angá 2015. Na'e teuteu'i pea fakahū 'a e palani fakatau fakaangaangá ki he Va'a Fakataú, *Procurement Division*, Fale Pa'anga, 'i he 'aho 23 'o 'Okatopa, 2015.
- k. Fili 'o ha ma'u'anga 'e taha. *Single Source Selections*. Tu'utu'uni 62 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he fakatau faka-Pule'angá 2015. Na'e fakahū 'e he Potungāue Akó mo e Ako Ngāue 'a e tohi fakamatala'i 'o e 'uhinga 'oku ngāue'aki ai 'a e founa SSS, fakataha mo e ngaahi fakamatala pou pou tānaki mai fakatatau ki he fiema'u 'a e tu'utu'uni ko ení.
- l. Na'e vakai 'a e Kōmiti *Procurement* 'a e Pule'angá ki he palani fakatau ko ení pea na'e to e fakahoko 'e he Potungāue 'a e fakalelei ki he ngaahi olá, *specific deliverables in the terms of reference*. Na'e tali 'e he Kōmiti Polokiuamení 'a e palani fakatatau ko eni ki he 'aho 10 'o Novema, 2015.
- m. Na'e fakamo'oni leva 'a e aleapau ngāue 'i he 'aho 13 Novema, 2015, ko e CEO Le'ole'ó, Raelyn 'Esau ma'a e Pule'angá mo e Potungāue. Pea mo Paula Piveni Piukala ma'ana pē.
- n. Na'e totongi kotoa 'a e totongi 'o e aleapau ngāue mei he patiseti 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue, 2015/16, vouti si'í. Totongi kau ngāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale.
- ng. 'I he vakai ki he kakato mo e tonu

<001>

Taimi: 1410-1415

Kalake Tēpile: ... 'o e ngaahi vausia totongi na'e 'ilo'i ai na'e 'ikai tonu 'a e tukupau pa'anga hū mai na'e to'o meia Paula Piveni Piukala. Hangē na'e 'ikai fakapapau'i 'a e tukupau totonu ki he tokotaha totongi tukupau ni (*tax payer*). Na'e tā 'a e kongá 'o e tukupau PAYE pea tukupau ta'ofi (*withholding tax*) pēseti 15 'a e kongá. Koe'uhí pē ke kakato 'a e ngāue ni na'a mau to e fika'i 'a e tukupau totonu fakatatau ki he Lao 'o e Tukupau Pa'anga Hū Mai 2007. Ko e tukupau ta'ofi pēseti 15 'oku ngāue'aki ki he totongi 'a e aleapau ngāue ni. Ko ia ai na'e totonu ke totongi 'a e tukupau fakakātoa ko e pa'anga 'e 30,000 ka neongo ia na'e totongi pē 'a e pa'anga 'e 27,526.45 'o nounou'aki 'a e pa'anga 'e 2473.55.

Aofangatuku 'a e 'atita

Na'e fakafiemālie 'a e faipau hono fakahoko 'o e tu'utu'uni ko eni 'a e Kapineti 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau fakapule'anga 2015 (*Procurement Regulations 2015*). Ko e fēhalaaki pē 'i hono fika'i mo to'o 'a e tukupau totonu ki he totongi 'o e pa'anga hū mai 'a Paula Piveni Piukala hangē ko ia 'oku fakamatala atu 'i 'olunga.

ii. Ko e ola na'e fokotu'u mo ma'u he potungāue mei he ngāue na'e totongi ki ai 'a e pa'anga 'e 2 kilu na'e fenāpasi pē mo e fakamole. Na'e 'ikai ma'u ha lēkooti he 'atitá fekau'aki mo e a'usia pē 'ikai 'o e ngaahi taumu'a (*objectives*) na'e fokotu'u 'i he aleapau ngāue (*in the terms of*

reference). Na'e 'ikai ha līpooti fakamatala fakatapau ki he ngāue na'e fai tautautēfito ki he kakato pē ta'ekakato 'o e koloa ngaohi (output). Na'e tu'utu'uni ke ngaohi fakatatau ki he aleapau ngāue (final project report was one of the projects specified output).

Aofangatuku 'a e 'atita

Na'e 'ikai ha lēkooti fe'unga mo taau 'o e ola na'e ma'u mei he ngāue na'e totongi ki ai 'a e fakamole pa'anga 'e 2 kilu ko 'eni. 'Oku ne fakangatangata ai 'a e ngāue 'atita (limitation to the scope of audit) 'i he feinga vakai tau'atāina ki he a'usia 'o e ngaahi ola na'e palani fenāpasi mo e lahi 'o e fakamole.

2.1.1.2 **Aleapau Ngāue 'a 'Ikani Taliai mo e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua** 'Aokosi 2017 pa'anga 'Aositelēlia 1 kilu 4 mano 8 afe ofi 'i he pa'anga 'e 3 kilu māhina 'e 24.

'Ikai faipau ki he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'anga mo hono ngaahi tu'utu'uni.

- a. Na'e 'i ai pē 'a e fokotu'utu'u 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua lolotonga 'a e 2015/2016 ki he fakalalakaka 'o e sīpoti pea ke 'i ai ha tokotaha fe'unga ke tokanga ki he ngāue fakalalakaka ko ia.
- e. Na'e tali he Kapineti 'i he 'aho 05 'o Mē 2017 'a e lakanga ko e Talēkita 'o e 'Apiako ki he Ngaahi Sīpoti Fakafonua (Director for National Sports Institution). Na'e tali fakataha ai pē foki ke fokotu'u hangatonu 'a 'Ikani Taliai ki he lakanga ni mo hono vāhenga ko e pa'anga 'e 6 mano pa'anga 'Aositelēlia ki he ta'u.
- f. Na'e to e tali pē he Kapineti 'i he 'aho 21 'o Siulai 2017 ke tānaki atu mo e ngaahi monū'ia kehe fakakātoa ko e pa'anga 'Aositelēlia 1 mano 4 afe. Kimui mai ai koe'uhí na'e 'ikai ma'u ha fale nofo'anga pule'anga ke ne nofo ai na'e to e tānaki atu mo e pa'anga 'Aositelēlia 1 mano 2 afe totongi nofo'anga ki he ta'u. Fakakātoa leva hono vāhenga mo e ngaahi monū'ia kehe ko e pa'anga 'Aositelēlia 'e 8 mano 6 afe.
- h. Ko e fakahoko hono fokotu'u mo e aleapau ngāue 'o e lakanga fo'ou ni 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga 2002 ka neongo ia na'e 'ikai fakafou hono fakahoko 'o e aleapau ngāue ni ki he Komisoni kau Ngāue Fakapule'anga. Ko ia ai na'e 'ikai ha to e vakai tau'atāina 'a e Komisoni ki he taau mo e fe'unga 'o e vāhenga mo e ngaahi monū'ia kehe ni.
- i. Ko e liliu pa'anga Tonga 'o e ngaahi monū'ia ni ngāue'aki 'a e fētongi pa'anga 'i he aleapau ngāue poini 6144 'oku pehē ni. Tefito'i vāhenga pa'anga Tonga 9 mano 7 afe 6 ngeau 50 mā 6 sēniti 25. Kātoa 'o e ngaahi monū'ia kehe pa'anga Tonga 'e 4 mano 2 afe 3 ngeau 10 mā 7 sēniti 'e 70. Pea fakakātoa e tefito'i vāhenga mo e ngaahi monū'ia kehe pa'anga Tonga 'e 1 kilu ...

<002>

Taimi: 1415 – 1420

Kalake Tepile: 3 mano 9 afe 9 ngeau fitungofulu-ma-tolu , seniti ‘e hivangofulu-mā-nima ki he ta’u. Ko e vakai tau’atāina ‘a e ‘Atita kihe lahi ‘o e me’a’ofa ni, makatu’unga ‘i he fekāinga’aki pē ko e *relativity alone* . ‘Io! ‘Oku ma’olunga ange ‘a e me’a’ofa ni. Kā na’e fakamo’oni ‘a e aleapau ngāue ni ‘i he ‘aho 4 ‘o ‘Akosi, 2017. Na’e kamata lau mei he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2017. Na’e fakamo’oni ‘a Ms. Lu’isa Manuofetoa ma’a e Potungāue mo e Pule’anga ‘o fakafofonga’i ‘a e CEO ‘o e Potungāue. Pea ko ‘Ikani Taliai ma’ana pē.

Ko e ngaahi fatongia ‘o e lakanga ni, *post description* ‘a ia ko e kongā aleapau ngāue ni

na’e fakamo’oni ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Potungāue ‘o e ‘aho ko ia, ko *Hon. Samiuela ‘Akilisi Pōhiva*. ‘Aho 8 ‘o ‘Akosi 2018. Pea mo ‘Ikani Taliai ma’ana pē ‘i he ‘aho 4 ‘o ‘Akosi, 2018.

e) Na’e fakahū ‘a e aleapau ngāue ko eni ki he Va’a Fakatau *Procurement Division* Fale Pa’anga, pea na’e fakafoki mei ai, he ‘oku ‘ikai kau ia ‘i he ngaahi ngāue ‘oku ‘i he malumalu ‘o e ngaahi Tu’utu’uni ki he Fakatau Fakapule’anga 2015. *Procurement Regulation*.

f) Na’e ‘ikai ke to e fakahū ‘a e aleapau ni ki he Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga, kae fakahoko pea fakamo’oni pē ia ‘e he kau taki ‘o e Potungāue fakamatala ki ai ‘i ‘olunga.

ng.) Na’e totongi ‘a e aleapau ngāue ni ‘i he ta’u fakapa’anga 2017 mo e 2018 mei he Patiseti ‘a e Potungāue Ngaahi Fakalotofonua. Ko e kātōa ‘o e totongi na’e fai ki he Talēkita ‘o e ‘Apiako ‘o e ngaahi Sipoti Fakafonua, ‘Ikani Taliai ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni na’e kātōa ko e pa’anga Tonga ‘e 1 kilu 3 mano 6 afe 3 ngeau 30 ma taha seniti ‘e hongofulu-ma-tolu. tānaki mo e pa’anga ‘e 1 mano ma onongeau onongofulu totongi nofo, kai mo e me’alele na’e totongi ki he kau *supplier* ai...’Oku fenāpasi pē mo e aleapau ngāue fakataha mo e pēseti fetongi pa’anga mo e ‘aho totongi takitaha.

o) ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ko e aleapau ngāue ni ‘oku totonu ke ne totongi tukuhau *PAYE* ‘o fakatatau ki he Lao ‘o e totongi Tukuhau Vāhenga ‘i he 2017 tatau pē mo e tokotaha ngāue fakapule’anga. Ka ‘oku ‘ikai ko e totongi tukuhau ta’ofi peseti ‘e 15 *withholding tax*. Hangē ko ia na’e lolotonga fakahoko ‘i he 2017 mo e 2018 mo e kamata atu ko eni ki he 2019.

p) Ko ia ai na’e nounou ‘a e totongi Tukuhau ‘a e Talēkita ‘o e ‘Apiako ‘o e ngaahi Sipoti fakafonua ‘i he 2017-2018 ‘aki ‘a e pa’anga Tonga ‘e 1 mano 3 afe 9 ngeau 84 sēniti ‘e 75...Pea ‘oku taau ke fakafoki ia ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga ni 2018/2019

Aofangatuku ‘a e ‘Atita - Ko e Tu’utu’uni Kapineti ki he Fokotu’u ‘o e Lakanga Talēkita ki he ‘Apiako Sīpoti Fakafonua mo e tokotaha ke fokotu’u ki ai mo hono ngaahi monū’ia na’e ‘ikai fai pau hono fakahoko ki he Lao ki he Ngāue fakapule’anga 2002, mo hono ngaahi Tu’utu’uni mo e ngaahi founa ngāue. Ko e tōnounou eni ‘i he kau taki ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘A ia na’a nau fakahoko ‘a e ngāue ko eni i he taimi ko ia. ‘Oku ‘i ai foki mo e tōnounou ki he tukuhau totonu ke totongi 2018-2019 mo fakakakato ‘a e tukuhau ko e 2017/18.

Ko e vakai ki he ola ‘o e ngāue ni ‘i he ‘uluaki ta’u kuo kakato ‘o fakatatau ki he ngaahi ola tefito *key result areas* kuo fakatapau ‘i he aleapau ngāue. Aofangatuku ‘a e ‘Atita, na’e ‘ikai ha lēkooti ‘e ma’u ‘e he ‘Atita fekau’aki mo e tu’unga malavalava mo e fakalalakaka ki he a’usia ‘a e ngaahi

ola tefito *key result areas*, 'o fakatatu ki he aleapau ngāue. Ko e aofangatuku 'a e 'Atita. Na'e fokotu'u ki he lakanga ni 'o fakangatangata ai pē 'a e 'Atita *limitation to the scope of audit* 'i he feinga vakai tau'atāina ki he 'elia ko eni.

2.1.1.3 Aleapau ngāue 'a Tevita Musika Koli 'Akosi 2017 lau 'aho \$105 ki he 'aho.

'Ikai faipau ki he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga e Pule'anga mo hono Ngaahi Tu'utu'uni a.) 'Oku fakataha'i pe 'a e vakai ki he ongo 'elia ni fika 2.1.1.3 mo e 2.1.1.4 he na'e fakahoko pe kinaua he tu'utu'uni pē 'e taha.

e.) Na'e tali he 'aho 17 'Akosi 2017 ...

<004>

Taimi: 1420-1425

Tokoni Kalake: ...ke faka'ilonga'i 'a e pa'anga Tonga 'e 6 miliona mei he polokalama ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga pē ko e *Government General Fund* vouti si'i, tokoni pa'anga ki he sipoti, pē ko e *grant for sporting activities*, ko e pa'anga 'e 26 miliona 'i he patiseti 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua, vouti fika 8, ke mafai ki ai mo tokanga'i 'e he Kōmiti ki hono Fakalalakaka 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'angá pē ko e *Government Facilities Committee for Development* pē ko e *GFCD*, 'o totongi mei ai 'a e ngaahi fakamole ki he paaka Va'e Popua, pea mo e mala'e tāpulu fakavaha'a pule'angá.

- f. Na'e tali ai pē foki 'e he Kāpineti 'aho 30 'o 'Akosi 2017 ke fakahoko 'e he Va'a 'Akauni mo e kau ngāue 'Ofisi 'o e Palēmia 'a e tokanga ki he ngaahi fakamole mo e fakangāue'i 'o e kau ngāue. Pea ko e tukuange 'o e pa'angá ke kei fai pē ia mei he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua, pea ke kei 'atita'i pē 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale.
- h) Na'e tali 'e he Kāpineti 'i he 'aho 30 'Akosi 2017 'a e ngaahi lakanga fo'ou 'e 9 mo e kau ngāue fo'ou 'e 9 ki he ngaahi lakanga ko ia, ko e kau ngāue ki hono langa 'o e mala'e tāpulu mo e paaka, kau foki 'i he kau ngāue fo'ou ni 'a Tevita Musika Koli, 'i he lakanga ko e *park work supervisor/designer and heaving machine operator*. 'I he vāhenga ko e pa'anga 'e 30 ki he houa pea mo e totongi fakafoki ange 'ene tikite vakapuna he 'oku lolotonga nofo ia mo ngāue 'i *Hawaii*.
- i) Na'e fakakakato 'a e ngaahi aleapau ngāue ni pea fakamo'oni hingoa ki ai 'a Taniela Kula 'i he lakanga ko e *Chief Project Supervisor* ma'a e Kōmiti *GFCD* pea mo e kau ngāue ni ki he'ene takitaha aleapau 'aho 4 mo e 6 Sepitema 2017.
- k) Fokotu'u ha ngtaahi lakanga lau 'aho ko eni 'oku 'i he malumalu ia 'o e lao ki he ngāue fakapule'anga 2002 mo hono ngaahi tu'utu'uni mo e founa ngāue, mo hono fakahoko 'a e tu'utu'uni ni na'e totonu ke kakato pea fakahū ki he 'Ofisi 'o e Kau Ngāue fakapule'anga ke nau vakai mo fiemālie ki ai fakatatau ki he founa ngāue kuo fokotu'u. 'Oku te'eki ai ke vakai mo lēkooti 'e he 'Ofisi 'o e Kau Ngāue Fakapule'angá 'oku 'i ai ha kau ngāue pehē ni.
- l) Neongo foki na'e tali 'a e lakanga fo'ou 'e 9, pea mo e kau ngāue fo'ou 'e toko 9 kā ko e toko 3 na'e 'ikai ha totongi kiate kinautolu 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe pē.

1. 'Etuete Lavulavu
2. 'Automalu Tupou
3. Sione Kava

Ko e toenga 'o e toko 6 na'e ma'u pē 'enau vahe lolotonga 'a e 2017/2018, fakatatau ki he/'enau takitaha aleapau.

2.1.1.4 Tu'utu'uni Kāpineti fika 9/17 'aho 30 'Akosi 2017, ke fakangāue'i ha toko 9, 'ikai fai pau ki he Lao ki he Pule'i mo e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá mo hono ngaahi tu'utu'uni. 'Oku matu'aki ta'efe'unga ke feinga 'a e Minisitā ke fakangāue'i hono fāmili.

- m) Fakamatala kakato ki he pa'anga hū mai mo e pa'anga hū atu ki he ta'u fakapa'anga 2018/2017/2018 pē ko e *statement of receipt and payment for the year ended 2017/18* 'a e ongo ngāue ni na'e anga pehē ni:

Fakamatala Hū mai mo e Hū Atu ki he ta'u na'e ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2018.

- Pa'anga Hū Mai:

Tali 'e he Kāpineti 'i he 'aho 9 'Akosi 2017 ke faka'ilonga'i 'a e 6 miliona mei he polokalama 4, ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga pē ko e *Government General Fund*, vouti si'i, tokoni pa'anga ki he sipoti, *grant for sport activities*. Pa'anga 'e 26 miliona 'i he patiseti 'a e Potungāue Pa'anga mo Palani Fakalotofonua ke fua mo totongi mei ai 'a e ngaahi fakamole ki he mala'e tāpulu mo e paaka Va'epopua.

- Pa'anga Hū Atu:
 - Vāhenga mo e 'ovataimi, pa'anga 'e 9 mano mā fitungeau fituvalu (\$90,778.00).
 - Me'atokoni mo e ifi, sikaleti pa'anga 'e hivaafe, nimangeau, fitufā (\$9574.00).
 - 'Utu ngaahi mīsini lalahi mo e ngaahi me'alele, pa'anga 'e nimamano, valuafe, valungeau fitunoa (\$58,870.00).
 - Monomono ngaahi misini lalahi mo e ngaahi me'alele, pa'anga 'e hivaafe, hivangeau nimavalu (\$9958.00).
 - Naunau langa mo e ngaahi me'angāue, pa'anga 'e tahamano, hivaafe, uangeau fāhiva (\$19249.00).
 - Mīsini kosi pa'anga 'e toluafe, nimangeau ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Tokoni Kalake: ...140,

- poulu ngoue pē ko e *pot plants* pa'anga 'e 6,100.
- Maka tanú pa'anga 'e 2,948.

- ‘Uhila pa’anga ‘e 188,
- Telefoni pa’anga ‘e 723
- Vai pa’anga ‘e 316
- Folau fakalotofonuá ‘Eua pa’anga ‘e 340.
- Kātoa ‘a e pa’anga hū atú ko e pa’anga ‘e 2 kilu, mā 2584 (\$20,2584.00). Mei he lēkooti fakapa’anga ‘a e Va’a ‘Akauni ‘a e Potungāue Pa’anga.

Aofangatuku: Na’e tali ‘e he Kapinetí ‘a e sino’i pa’anga ke totongi mei ai ‘a e ngaahi fakamolé, mo e ngaahi lakanga fo’ou, ‘o e ongo ngāue lalahi ko ení, mala’e tāpulú pea mo e paaká. Ko hono fakahoko ‘o e Tu’utu’uni ni, ma’a e Kōmiti ki hono fakalalakaka ‘a e Ngaahi Koloa ‘a e Pule’anga pē ko e *GFCD* na’e fakahū pea tali ‘e he Kapinetí. ‘Oku taau ke to e fakahū ki he Komisoni ki he kau Ngāue Faka-Pule’angá, ‘a e ngaahi aleapau ngāue ni, ke nau vakai ki ai mo lēkooti foki ‘a e kau ngāue fo’ou ni fakatatau ki he *Public Service Policy Instructions 2C.1*.

2.1.1.5 - Fokotu’u ke to e fakahoko ha aleapau ngāue hono 2 ‘a Paula Piveni Piukala pa’anga ‘e 1 kilu māhina ‘e 3. ‘Ikai fai pau ki he Lao ki hono Pule’i ‘a e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’angá Fakatonutonu 2010 mo hono ngaahi Tu’utu’uni.

- a) Na’e ‘osi kamata ‘a e ngāue ki he aleapau ngāue fo’ou ko ení, pea ‘oku te’eki ai ke kakato.
- e) Ko ia ‘oku mahu’inga ke fai pau ki he ngaahi Tu’utu’uni, ‘o e fakatau faka-Pule’anga 2017, pea ke toki kamata mo totongi ‘a e ngāue ni.

2.1.1.6 - Fakangaue’i ‘ikai ha aleapau ngāue ‘a e Fale’i Fakalao ‘a e Palēmia – Lopeti Senituli, ‘Epeleli 2018. Feinga ke vahe ‘i he vāhenga taki ngāue pa’anga ‘e 7 mano 3 afe.

- a) ‘Oku lolotonga feinga ke kakato pea mo aofangatuku ‘a e aleapau ngāue ki he Fale’i Lopeti Senituli, neongo kuo ne ‘osi ngāue mai ia.
- e) Ko e aleapau ngāue ni ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he ngaahi ngāue faka-Pule’angá 2002. Ko ia ‘oku matu’aki mahu’inga ke fakahoko ‘a e aleapau ngāue ni, ‘o faipau ki he Laó ni mo hono ngaahi Tu’utu’uni mo e founga ngāue. ‘Oku mau lave’i pē ‘oku ‘ikai felotoi ‘a e ngaahi vakai ki he vāhengá mo e ngaahi monū’iá ki he lakanga fo’ou ni, kae fakatokanga’i pē, kuo ‘osi fokotu’u pea ngāue ‘a e ngaahi sino ‘oku nau fakafuofua ‘a e Vāhengá mo e ngaahi monū’ia ko eni.

2.1.2.2 Ta’efakalao ‘a e ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e Ma’u Mafai Lahi ki he Takimamata. Lolotonga ‘a e ‘ikai ha Sea ‘o e Ma’u Mafai ki he Takimamatá mei he 2015/2018, ‘oku mahino ‘oku ngāue’aki pē ‘a e pa’anga ‘i he ta’u kotoa, ‘oku vahe’i ‘e he Fale Aleá ki he Ma’u Mafai ki he Takimamatá, pea ‘oku maumau heni ‘a e Kupu 23 (2) pea mo e Kupu 24(3) ‘o e Lao ki he Ma’u Mafai Lahi ki he Takimamata.

- a) ‘Oku tuhu hangatonu eni ki he Ma’u Mafai Lahi ki he Takimamatá mo e Minisitā Takimamatá ‘i he anga hono ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e Pule’angá.

e) Fakatatau ki he Lao ki he Ma'u Mafai ki he Takimamata 'a Tonga vahe 40.30 'oku mafai pē 'a e Ma'u Mafai ki he fokotu'u 'o 'ene 'Atita tau'atāina pē ko e 'Atita Senialé, pē ko ha tokotaha, pē ko ha kautaha kehe ange. 'Oku 'i he Minisitā Takimamatá foki, ke ne tohi 'o kole ki he 'Atita Senialé, ke ne toe 'atita'i 'a e Fakamatata Pa'anga 'a e Ma'u Mafai.

f). 'I he lolotonga ní 'oku 'ikai ko e 'Atita Senialé 'oku 'Atita tau'atāina 'aki 'e he Ma'u Mafai ki he Takimamatá. Neongo pē foki ko e fakapa'anga 'o e Ma'u Mafai, 'oku fakafou mai pē 'i he Patiseti fakata'u 'a e Potungāue Takimamatá, ka na'a mau feinga ke faka'apa'apa pē ki he Lao ki he Ma'u Mafai ni 'o feinga ke ma'u ha me'a tohi mai pē 'a e Minisitā.

h) 'Oku te'eki ai ke ma'u mai ha tohi mei he 'Eiki Minisitā Takimamatá kiate kimautolu ke fai 'a e ngāue ni.

2.1.3 Lao ki he Patiseti 'a e Pule'anga 2015/2016, 2016/2017 mo e 2017/2018. Maumau'i mo e kākaa'i 'a e koloa 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ha to e fakamo'oni fakatapau makehe 'oku fokotu'u mai heni, ka neongo iá, 'oku fekau'aki hangatonu 'a e tukuaki'i ni mo e ngaahi

<008>

Taimi: 1430-1435

Tokoni Kalake: tukuaki'i 'i 'olunga. 2.2, Maumau'i mo kākaa'i e koloa 'a e Pule'anga.

(e) Tuku kehe ange 'a e Ma'u Mafai Lahi e Takimamata 'oku fakahoko pē he 'Atita hono 'ātita'i 'o e ngaahi vouti kuo fokotu'u mai pea kuo līpooti mai ki he kau ngāue faka-Pule'anga pea mo e līpooti fakamā'opo'opo ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

2.1.5, Kupu 51 Kupu si'i (5) Lao e Konisitūtone 'o Tonga Fakatonutonu 2016.

(a) Ko e kupu ko 'eni 'o e Konisitūtone 'oku ne fakatapau mai ai kuo pau ke fa'u 'e he 'Eiki Minisitā takitaha 'a e līpooti fakata'u ki he Fale Alea. Pea ko e tuhu eni kiate kinautolu e kau Minisitā na'e 'ikai kakato hono fakahū 'enau ngaahi Līpooti Fakata'u ki he Fale Alea mei he 2015/2017.

(e) Ko e angamaheni ko e kakato pē 'a e Līpooti Fakata'u ia 'a ha Potungāue pea 'oku fakahū leva ia 'i he 'osi, tala fakapatonu mai pē 'aho ke kakato pea fakahū ai 'a e Līpooti Fakata'u. 'Oku maau pē 'a e lēsisita 'a e 'Ofisi e Fale Alea ki he ngaahi Līpooti Fakata'u pea mo e taimi 'oku takitaha fakahū mai ai. 'Oku 'ikai ke fa'a fiema'u 'a e motu'a 'Atita Seniale ke ne to e vakai ki he ngaahi Līpooti Fakata'u ko 'eni.

Ngaahi 'elia 'ikai kau he polokalama ngāue 'Atita 2018/2019

Tēpile 2: Ko e ngaahi 'ēlia 'oku 'ikai fakakau 'i he polokalama ngāue 2018/2019 'a e 'Atita.

Tukuaki'i, to'o mei he Tohi Tangi.

2.1.2.1, Ta'efakalao hono fakanofa mei he ngāue 'e he Minisitā ki he Takimamata 'a e Sea 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata.

Ngaahi fakamatala fakamo'oni to'o mei he Tohi Tangi. Ta'efakalao e tu'utu'uni pea mo e talangata'a ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi 'i he 'ikai ke ne fakafoki 'a Tomifā Paea ki hono Lakanga Sea 'o e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata. Vakai e 'Atita ko e makatu'unga fakalao pea kuo tokanga ki ai e Fakamaau'anga.

2.1.4.1, Hopo 'a e Pule'anga, Potungāue Ako mo e Ako Ngāue pea mo e Taki Ngāue 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue *Claude* Tupou 2016.

Ngaahi fakamatala fakamo'oni to'o mei he Tohi Tangi, na'e fakafe'ātungia'i he Minisitā Ako mo Ako Ngāue *Hon. Samuela 'Akilisi Pōhiva* hono fakangāue'i 'o *Claude* Tupou ki he Lakanga Talēkita 'o e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue.

Vakai 'a e 'Atita, ko e makatu'unga fakalao pea kuo tokanga ki ai e Fakamaau'anga 'o e Ngāue faka-Pule'anga pē ko e *Public Service Tribunal*.

2.1.4.2, Hopo mo 'Eiki Fane Tupou Vava'u Kaho. *HSH Māsela Taumoepeau Fotofili*, 'Ilaisipa 'Alipate, *Elsie* Fukofuka 'o e Potungāue ki Muli 2016.

Na'e tu'utu'uni he Minisitā ki he Potungāue ki Muli *Hon. Samuela 'Akilisi Pōhiva* ki he Taki Ngāue 'o e Potungāue Va'inga Tōnē ke fakahiki 'a e kau 'Ofisa Ma'olunga 'e toko 4 ko eni ki ha Potungāue kehe.

Vakai 'a e 'Atita ko e makatu'unga fakalao pea kuo tokanga ki ai 'a e Fakamaau'anga 'o e Ngāue faka-Pule'anga pē ko e *Public Service Tribunal*.

Ko e toenga 'o e ngaahi tukuaki'i Fika 2.1.6, 2.1.7, 2.1.8, 2.1.9, 2.3 mo e 2.4 to'o mei he Tohi Tangi ko e ngaahi fakamatala kotoa pē ki he ngaahi tukuaki'i ni 'oku 'i he Tohi Tangi pē ia peesi 10 ki he 18 'o e Tohi Tangi.

Ka ko e vakai mei he 'Atita kātoa e ngaahi tukuaki'i ko eni 'oku makatu'unga 'i ha ngaahi tu'unga fakalao.

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Kalake hono lau kakato mai e Līpooti 'a e 'Atita Makehe. Tau hoko atu ki he me'a e Sea e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Fokotu'u ke lau fakamatala pou pou fakalahi he Tohi Tali Palēmia

Lord Tu'ihā'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Kimu'a ko e lave pē eni ia fekau'aki mo e līpooti 'aneuhu Sea pea mo e 'amanaki ko eni ke lau e, 'a e tohi tali ko eni 'a e Pule'anga mei he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā ko eni ka ko e kole pē Sea na'e toki ma'u pē he motu'a ni he mālōlō ho'atā, lele atu ki 'api fai e fetu'utaki ange e kau Sekelitali 'o fakahoko ange ko e, na'e toki ma'u mai mo e, 'a e konga ia 'e taha 'a e tali 'a e 'Eiki Palēmia 'i he, 'a ia ki he Feitu'u na pea toki fakahū mai ki he kōmiti, na'e fakapā

mai pē ‘Eiki Palēmia ‘aneefiafi ka na’e kamata foki ‘emau fakataha ‘amautolu he 4:00. Pea na’e lēkooti ia na’e toki ma’u ia he ‘Ofisi e Feitu’u na he, kuo ‘osi e 5:00 ‘aneafi ‘a ia na ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Lord Tu’iha’angana: ... kuo lele fakatahá ia mahalo pē na’e mei ‘osi ‘emau fakatahá ‘a mautolu. Ka na’e fai hono, ‘eku, pea nau lele mai leva mei ‘api ke mau fai ha ki’i *screen* fakavavevave pē. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha to e fu’u liliu ia he kakanó. Ko e to e fakalahi mai pē eni ia ki he ‘ū *attachment* hangē ko e ‘ū me’a na’e fakalahi ki he faka-Tongá. Ka ko u kole pē mu’a ‘e au ia ke fakatokanga’i pē ‘e he Feitu’u na pea mo e ‘Eiki Palemiá ke lau ē, ‘ikai ke ‘i ai ha liliu ia ha kakano ‘o e talí. Kae tuku mai mu’a he ko eni, te u fai e ki’i sio ki ai ‘a e Kōmiti he *break* pē ko eni hokó. Ke mau *screen* fakavavevave pē kapau ‘e lava pē mo ia pea to e fakahū mai pē mo e *attachment* ko iá ia he kuo ‘osi lava hono liliu faka-Tonga. Pē ‘e fiemālie pē ki ai e Feitu’u na mo e ‘Eiki Palēmia ke mau ngāue’aki ki ai kae lau mai e me’a ia ko eni kuo ‘osí, ‘a e kakano ia ko ení he ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha liliu ia ‘i he kakanó, ko e me’a pē ko ē na’e to e fakahū mai ko ē ‘aneefiafi ia ko e fakalahi pē ki he ‘ū fakamatala pou pou. Kuo ‘osi lava hono liliu faka-Tonga.

Vakai’i Kōmiti Tohi tali Minista Ako

Pea mo hono ua pē ki ai Sea, ‘oku to e ma’u mai mo e tali ‘a e ‘Eiki Minisitā Akó ke lava pē ke hoko atu e Feitu’u na ia hono tu’utu’uni ke lau e ‘ū me’a ko eni na’a mau ‘osi fakahū mai he lipootí, ‘a e kakano ko eni e tali ‘a e ‘Eiki Palēmia mo ‘ene ‘ū, mo lau hangē ko ia nau lave’i kuo ke me’a, ke lau mo ‘ene ‘ū *attachment* ko eni na’a ne ‘omai fekau’aki mo e ‘ū tu’utu’uni fakamaau, tali ‘e he Feitu’u na ia ke lau. Ka mau ki’i *screen* ‘emautolu ē he 3 pea toki fakahū mai. Pē ‘e sai pē ia ki he Feitu’u na fakataha mo e ngaahi me’a.

‘Eiki Sea: Tali lelei pē. Kole atu ki he Kalaké ke tau hoko atu.

Lord Tu’iha’angana: Mālō.

‘Eiki Sea: Ko e Lipooti ko eni mei he Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Tu’utu’uni e Fale Aleá, Fakalahi A.

Tohi Tali ‘Eiki Palēmia

Kalake Tēpile: ‘Ulu’i tohi ‘a e Pule’angá ‘o Tonga ‘aho 29 ‘Okatopa 2018.

Kia ‘Eiki Nōpele Fakafanua
Sea Fale Alea ‘o Tonga
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

‘Oku ou faka’apa’apa mo kole ke ‘oatu heni ‘a ‘eku tali ki he ngaahi tukuaki’i fekau’aki mo au ‘i he Tohi Tangi Fika 1/2018 ‘i hono fakatonutonú. ‘E toki fakahū atu ‘e he toenga ‘o e Hou’eiki Minisitā na’a nau kau ‘i hono tukuaki’i he Tohi Tangi, ‘enau tali takitaha.

Faka’apa’apa atu,

Fakamo’oni Hon. Samuela ‘Akilisi Pohiva,
Palēmia ‘o Tonga.

Tali ‘Eiki Palēmia ki he Tohi Tangi Fika 1/2018.

Tali ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he Tohi Tangi Fika 1 ‘o e 2018.

Na’e hū mai e Pule’angá ‘o e ‘aho ní mo e misiona ke fulihi, *reform* e ākenga motu’á, *old mindset*, ki he ākenga fo’ou, *new mindset* ke hoko ko e fakava’e ki he’etau langa fonuá pē ko e *nation building* ‘i he lea faka-Pilitānia. Hangē ko ia kuo hokó, kuo fulihi ‘a e fōtunga ‘o loto Nuku’alofá, ko e Kolo Hau ‘o e ‘Otu Felenité ki ha fōtunga fo’ou ‘aki e founa faingofua pea ‘ikai fakamole. Ko e ‘ātakai ia te ne ako’i hotau hakó ke nau mo’ui maau, ma’a pea mo tolonga. Ko e sīpinga ke muimui ki ai e kaha’ú. Kaekehe, kuo lava hono kamata’i e hala fononga ki he kaha’ú, ka ko e kongá pē ia ‘e taha ‘o e polokalama na’a tau fekuki mo ia he kuo hili ‘o a’u mai pē ki he ngaahi ta’u si’i kuo tau sītu’a mei aí. Ko e loloto e palopalemá ‘oku hā ia ‘i he tukuaki’i Fika 2.1.8, Lao ki he Ngaahi Hiá.

1. Tukuaki’i Fika 2.1.8 Lao ki he Ngaahi Hiá. ‘Oku pehē ‘e he tukuaki’i fika 2.1.8 Lao ki he Ngaahi Hiá, tokua ‘oku feinga ‘a e Pule’angá lolotonga ‘o Samuela ‘Akilisi Pōhiva ke to’o e mafai ‘o e Tu’í ‘i he founa fakapulipuli ‘o fou ‘i he ngaahi lao ‘oku fa’ú. Ko e tukuaki’i ko ení ‘oku ‘ikai mo’oni, pea kapau ko e taumu’á ke fakailifia’i e Kapineti mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, ke ‘oua ‘e fa’u ha lao fekau’aki mo e Tu’í. Ko e taki hala’i ia ‘o e kakaí. ‘Oku ‘atā pē ia pea te u lave ki ai ‘i he palakalafi 1, 2 mo e 3 mo e 4 ‘oku hokó.

Palakalafi ‘uluakí.

Ko e taha e makatu’unga ke fatu’aki ha lao fekau’aki mo e mafai ‘o e Tu’í ‘oku tefito ‘i he Kupu 1 ‘o e Konisitūtone. Ko e Kupu 1 ‘oku pehē hono fakaleá. Ko e me’a ‘i he hā mai ko e finangalo ‘o e ‘Otuá ke tau’atāina ‘a e tangatá ko e me’a ‘i he’ene ngaohi ‘o toto pē ‘e 1 ‘a e kakai kotoa pē. Ko ia ‘e tau’atāina ‘o ta’engata ‘a e kakai Tongá mo e kakai kotoa pē ‘oku nofo ni, pea ‘e nofo ‘i he Pule’angá ni. Pea ‘e ‘atā ki he kakai kotoa pē ‘enau mo’uí mo honau sinó mo honau taimí ke kumi mo ma’u koloa pea ke fa’iteliha ki he ngāue mo e fua ‘o honau nimá, pea ke pule’i tāfataha pē ‘e kinautolu ‘a e ngaahi me’a ‘anautolú.

2. ‘Oku fokotu’u mai ‘e he Kupu 1 ha tefito’i fakakaukau mahu’inga ‘e 3. ‘Uluakí, na’e ngaohi ‘e he ‘Otuá ‘a e tangatá ‘o toto pē ‘e taha, ko ia ai, ‘e tatau ‘a e mahu’inga, *dignity*, ‘o e tokotaha kotoa pē. Ua, Na’e ngaohi ‘e he ‘Otuá ‘a e tokotaha kotoa pē ke tau’atāina ‘oua ‘e ngāue pōpula ki ha taha. ...

Taimi: 1440-1445

Kalake Tēpile: ... tolu. Makatu'unga 'i he tau'atāina ko iá ke faiteliha pea ke pule taafataha 'a e Tonga ki he fua hono nima.

3. 'I hono 'analaiso 'o e kupu ni fekau'aki mo e ngaahi mafai pule 'o e Pule'anga 'oku māhino 'oku 'ikai tapu ke fa'u ha lao fekau'aki mo e Tu'i ka kuo pau ke fou 'i he founa 'oku fakahinohino 'e he lao mo e Tu'utu'uni 'a e Fale Alea. Neongo 'oku toputapu e sino 'o e Tu'i ka 'oku 'ikai toputapu 'ene kau ki hono pule'i e Pule'anga 'a ia 'e ala uēsia ai e tau'atāina 'oku tuhu'i pau mai 'e he kupu 'uluaki.

4. 'Oku mahu'inga e lao koe'uhí ko e malu, tau'atāina mo e melino 'a e kakai 'o e fonua ka 'oku malava ke mo'ulaloa 'a e lao ki ha ui 'oku ma'olunga ange. 'Oku hā 'i he hisitōlia 'a kinautolu na'a nau, ki he ui ko ia pea 'oku ui ki he ngaahi ui ko iá ke ne pātoloaki e fakalalakaka 'i hotau māmani. 'Oku 'oatu 'a e fakatātā 'o e mo'ulaloa 'a e lao ki he ui ko iá 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaau 'i he hopo 'i he vaha'a 'o e Pule'anga mo Samuela 'Akilisi Pōhiva *Supreme Court of Tonga* hopo hia fika 530 'o e 1995 *Annex A*.

'I he 'aho ua 'o Tīsema 1994 na'e tohi ai 'a e Minisitā Lao Tēvita Poasi Tupou kia 'Akilisi Pōhiva 'o fakahā ki ai 'a e tukuaki'i 'oku hā atu 'i lalo.

Ko ho fakamatala na'e pulusi 'i he makasini *Wall Street Journal* 'e lau ia ko e hia ki he *state* pea 'oku ne fakaongoongo kovi'i e Tu'i mo e Tama Pislisini pea 'oku maumau ai e Lao ki he Ngaahi Hia kupu 47 'o e Lao 'o Tonga. Ko e tautea 'e ala a'u ki he ta'u 'e fitu ngāue pōpula. Ko ia ai 'oku fokotu'u atu ke ke kole fakamolemole 'o 'omi kiate au pea pulusi 'i he makasini *Wall Street Journal*. 'Oku hā 'a e tohi 'a e Minisitā 'i he peesi nima 'o e tu'utu'uni 'a e fakamaau.

Tali ki he Tohi 'a e Minisitā

Na'e fu'u lōlōa 'a e tali ko hono fakanounou 'i he lea faka-Tonga 'oku hā 'i he peesi 4 'o e tu'utu'uni 'a e fakamaau. 'I he aofangatuku 'Eiki Minisitā 'oku ou tui 'oku 'ikai ha 'uhinga ke makatu'unga ai ha kole fakamolemole 'o hangē ko ho'o fiema'u. Ko 'eku ngaahi fakamatala na'e fai tau'atāina mo makatu'unga 'i he me'a totonu mo mo'oni na'e hoko. 'Oku ou tui ko e tali mei a 'Inoke Faletau 'o fakafofonga'i e Pule'anga 'oku taau pea fe'unga pē ia ka tau hoko atu 'etau fua fatongia pea fai ha ngāue ki he ngaahi me'a ko u lave ki ai. 'Oku ou tui 'oku 'ikai ko e motu'a ni ke tēfito ho'omou hoha'a. 'Oku ou tui ko e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele 'oku hilifaki ki ai 'a e hoha'a he 'oku 'i honau uma hono tataki mo pule'i 'a e fonua ni. Ko hono tākiekina totonu hono pule'i hotau Pule'anga ko e hā ngingila ai pē ia 'a e 'īmisi 'o 'Ene 'Afiō ki he kakai mo māmani foki. Ko e malu mo e ma'uma'uluta 'a e fonua ko e tolonga ai pē ia 'a e melino.

5. 'Oku ou to e fie lave ki he taha e konga mahu'inga 'i he tu'utu'uni 'a e fakamaau *Justice Finnigan* 'a ia na'a ne pehē ai peesi 26 *English version*. 'Oku 'ikai hā mai kiate au ke u fiemālie na'e lea pehē 'a e faka'iloa 'Akilisi Pōhiva. Ka 'o kapau na'e lea pehē 'i he 'ātakai 'o e lea na'a ne fai 'e 'uhinga ko e Tu'i 'oku ta'efieauna 'i he'ene ta'etali 'eku vilitaki ki ha tali meiate ia mo

‘ene kau Minisitā ‘o hangē ko ia kuo ‘ohake ‘i he Fakama’anga ni lolotonga e hopo. ‘Oku hā mai kiate au ‘a ‘ene vilitaki ki he taliui ‘i ha fa’unga pule ‘oku fakapalataha.

6. Faka’osi, ‘Eiki Minisitā ‘oku ou loto ke fakamāhino’i ko ‘etau Konisitūtone ‘oku nātula tikitato. ‘I he tu’unga ko iā ko ‘eku fakamatala na’e ‘ikai fakataumu’a ki he sino ‘o ‘Ene ‘Afiō fakafo’ituitui ka ki he malumalu ‘o e Konisitūtone ‘oku fakahoko ai hono mafai pule ‘oku tupu ai ‘eku hoha’a. Tu’utu’uni fakamaau peesi 29.

7. Ko ‘eku lau aofangatuku ki he tukuaki’i ‘o pehē ‘oku mau fa’u e lao fakapulipuli ke to’o e mafai ‘o e Tu’i ‘oku anga pehē ni.

Na’e te’eki ai ke mau fa’u pē fokotu’utu’u ke fa’u ha lao fakapulipuli ke to’o e mafai ‘o e Tu’i. Pea kapau ko e tukuaki’i ‘oku fakataumu’a ko e fakailifia ke ‘oua na’a fa’u ha lao ke fakatonutonu e mafai ‘o e Tu’i pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘i he loto fakatōkilalo mo e faka’apa’apa kuo taki hala’i kimoutolu ‘e he tohi tangi na’a mou fakamo’oni ki ai. He ‘oku ‘ikai tapu ke fakatonutonu e mafai fakahoko fatongia *Executive power* ‘o hangē ko ia kuo ‘osi fai e lave ki ai. Pea ko e fakatonutonu ko ia ‘e kei aofangatuku pē ‘e he Tu’i pē te ne tali pē ‘ikai. Te u to e fokotu’u atu ‘oku ‘ikai ko ha feinga ke to’o ‘a e mafai ‘o e Tu’i ‘i ha founa fakapulipuli ka ko e feinga ke fakatau’atāina’i e Tu’i mei ha ngaahi fēhalaaki ‘e ala hoko ‘o hangē ko ia kuo fakahā ‘e he Fakamaau *Justice Finnigan* ‘i he’ene tu’utu’uni ‘i he hopo. ‘Oku to e mahu’inga ke fakamāhino’i ko e mafai ‘oku ‘i he Tu’i ko e mafai pē ia ‘o e kakai vakai ki he kupu ‘uluaki. Na’e talāsiti ‘e he ‘uluaki fā ‘i he Tu’i ke toki fakafoki ki he kakai ‘o hangē ko ia na’e fakahoko ‘e he ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Kalake Tepile: ... Komisoni fekumi ki he loto ‘o e kakai na’e taki ai ‘a e Tama Pilinisi ko e Tu’ipelehake kuo unga fonua. Pea tali ‘e he La’ā kuo unga fonua, Siaosi Tupou V.

8) Ko e mamafa ‘o e tukuaki’i ko eni ‘oku taumu’a kotoa ke tukuhiho ‘a e Palēmia. Talu ‘a e fononga mai ‘a e Palēmia ‘o e ‘aho ni, fakataha mo ha ni’ihi ‘i he ta’u nai ‘e 40 kuo tau situ’a mei ai. Mo e hokohoko hopo ‘i he Fakamaau’anga ‘o a’u mai pē ki he ‘aho ni. Ko e lahi tahá, ko e tukuaki’i ki he maumaulao.

9) Tā ko eni lolotonga ‘oku mahu’inga ‘a e lao koe’uhi ko e maau mo e tu’unga malu ‘oku ‘i ai ‘a e fonua. ‘E ‘i ai pē ‘a e taimi ‘e mo’ulaloa ai ‘a e lao ‘i ha ui ‘oku ma’olunga ange. ‘Oku ou faka’amu ke fakamahino’i, ko ‘eku a’u ki he tu’unga ‘i he ‘aho ni. Na’e ‘ikai makatu’unga ‘i he tauhi ‘o e lao, ka ki he ui ‘oku ma’olunga ange ma’a e lelei fakalukufua ma’a e kakai ‘o e fonua. ‘Oku fakamahino’i ‘i he tali na’a ku fai ki he Minisitā Lao ‘i he Hopo, ko *Wall Street Journal* ...’a e talangofua ki he ui ko ia. ‘I he hisitōlia mo e Tohitapu. ‘Oku hā ai ‘a e hingoa ‘o e kakai na’a nau situ’a ki he Lao, ka nau taliui ki he ui ko ia. Pea ko e ni’ihi eni ‘o kinautolu. *Martin Luther King Junior, Ghandi, Nelson Mandel, Abraham Lincoln*, Siaosi Tupou 1, Taniela mei he Tohitapu, mo ha ni’ihi kehe ‘oku ‘ikai ke hā atu honau hingoa.

10) ‘Oku pehē ‘e he Tohi Tangi ‘oku maumau’i ‘e he Palēmia ‘a e Lao. ‘Aki ‘ene fakahoko ha ngaahi fokotu’u lakanga ta’etu’uaki. ‘Ikai ko ia pē ka ‘oku ne ngāue hala’aki ‘a e ngaahi fokotu’u lakanga ko ia, ke mole ai ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakai. Ko e tali ki ai ‘oku hala, pea ‘oku ta’emo’oni ‘a e tukuaki’i ko ia.

1.) ‘Oku lave ‘a e Tohitangi ki hono fokotu’u ‘o ‘Ikani Taliai Fika 2.4.2.

Pehē ‘a e tukuaki’i ‘o e Palēmia na’e ‘ikai ke fou ‘i he founa fakalao ‘a hono fokotu’u ‘o ‘Ikani Taliai ‘o ‘Ikani, ‘ikai ko ia pē, ka ‘oku fu’u lahi ‘a e totongi ‘o e fatongia ‘oku fokotu’u ia ki ai.

Tali Palēmia ki he tukuaki’i fekau’aki mo e fakangaue’i ‘o ‘Ikani Taliai

Tali: ‘I he ‘aho 5 ‘o Mē, 2017, na’e tali ai ‘e he Kapineti ‘a e Tu’utu’uni Kapineti Fika 407 *Annex B*. Ke fakangaue’i ‘a ‘Ikani Taliai. ‘Ikai ko ha Tu’utu’uni pē ‘a e Palēmia ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Tohitangi.

1) Na’e makatu’unga ‘a e Fokotu’u ko eni ‘i he mahino ko e matu’aki tōlalo ‘a e sīpoti ‘o laui ta’u, tupu mei he ‘ikai fa’unga pule falala’anga ke ne tokanga’i ‘a e Sipoti. Pea na’e fai ‘a e feinga ke ma’u ha taha falala’anga, poto mo e taukei ke ne fakahoko ‘a e fatongia ko eni. Ko ia na’e fai leva ‘a e fakatalanoa ‘a e Kapineti mo ha ni’ihi ko e kau tu’ukimu’a ‘i he mala’e ni, ‘o ma’u ai ‘a e tokotaha ko eni, ko ‘Ikani Taliai ‘o hangē pē ko e kumi fale’i ‘a e Kōmiti Sīpoti ki he teu ki he Pasifiki ‘o ma’u ai ‘a Feleti Sevele ke hoko ko e *CEO* ta’etu’uaki.

2. Te u lave ki ha ni’ihi kehe ke fakafehoanaki ki he vāhenga ‘o ‘Ikani. Ko e toko tolu ‘oku hā atu honau hingoa ‘i lalo. ‘Oku nau vahe kotoa mei he *MIA* – Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (*Annex C*)

Sefita Hao’uli. Ko e vāhenga ‘o e ‘ofisa ko eni ‘oku ne tokanga’i ‘a e kau toli ‘i Nu’usila. Ko e pa’anga Nu’usila (*NZD*) ‘e 72,000 ki he ta’u. ‘Ikai lau ki ai ‘a e ngaahi monū’ia kehe.

Sione Vaka, Ko e vāhenga ‘o e ‘ofisa ko eni ‘oku ne tokanga’i ‘a e kau toli ‘Aositelēlia. Ko e pa’anga ‘Aositelelia (*AUD*) ‘e 60,000 ki he ta’u. ‘Ikai lau ki ai ‘a e ngaahi monū’ia kehe.

‘Ikani Taliai ko e lakanga ‘o e tokotaha ko eni ko e *Director of Tonga National Sports Institute*. Ko hono vāhenga ko e pa’anga ‘Aositelēlia (*AUD*) ‘e 60,000.00. 6 mano ki he ta’u tānaki atu ki ai mo e *allowances* ‘o ‘alu hake ki he pa’anga ‘Aositelēlia (*AUD*) ‘e 74,000. Ko hono liliu pa’anga Tonga ‘i he taimi na’e fakamo’oni ai ‘a e aleapau, ko e pa’anga ‘e 118,000.00 ki he ta’u. ‘Oku ‘ikai ko e pa’anga ‘e 1kilo 5mano ki he ta’u ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Tohitangi. Tānaki atu mo ha ni’ihi kehe ‘oku ‘ikai vahe mei he *MIA*.

Feleti Sevele. Ko e vāhenga ‘o e tokotaha ko eni ko e *CEO* ‘i he Kōmiti Sīpoti ‘Olimipiki, na’e teu ke fakahoko mai ki Tonga ko e pa’anga ‘e 1kilo 8mano ki he ta’u. ‘Ikai kau heni ‘a e ngaahi kehe, tukukehe ‘a e *gratuity* peseti ‘e 20 ‘i he ‘osi ‘a e Sipoti 2019 *Annex B*.

Paea *Wolfgramm* ko e vāhenga ‘o e tokotaha ko eni ko e pa’anga ‘Aositelēlia (*AUD*) ko e 81,499.00 ki he ta’u. Tukukehe ‘a e ngaahi monū’ia kehe. Na’e ‘ikai foki ke tu’uaki ‘a e tu’unga ko eni.

Triesten Technology: Totongi ‘a e Kautaha ko eni ko e pa’anga Tonga ‘e 1.1miliona na’e ‘osi tali ke ngāue ‘aki ‘a e Potungāue Ako, ke ne fakahoko ‘a e ngāue natula tatau mo ia ‘oku fakahoko ‘e Pīveni ‘i he vaha’a taimi tatau uike ‘e 20 ki he uike ‘e 24 . Na’e ‘ikai foki tu’uaki ‘a hono foaki ki he kautaha ko eni ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko eni, ‘a e ngāue ‘oku tukuaki’i ki ai ‘a Piveni. Kapau ‘oku pehē ‘e he kau Tohitangi ‘oku fu’u lahi ‘a e vāhenga ‘o ‘Ikani. Ko e hā na’e ‘ikai ke fai ha ngāue ki he me’a ‘oku tukuaki’i ki ai ‘a Piveni. Kapau ‘oku pehē ‘e he kau Tohitangi ‘oku fu’u lahi ‘a e vāhenga ‘o ‘Ikani. Ko e hā na’e ‘ikai fai ai ha lāunga fekau’aki mo e vāhenga ‘o Feleti Sevele mo e ni’ihi ‘oku hā atu honau hingoa ‘oku nau ‘i he lēvolo tatau fakatatau ...

<004>

Taimi: 1450-1455

Kalake Tēpile: ...ki he mahu’inga honau ngaahi lakanga.

Tali Palēmia ki he ta’efakalao fili Lopeti Senituli

3) Tukuaki’i ‘oku ta’efakalao ‘a e fili ‘o Lōpeti Senituli ko e fale’i fakapolitikale fika 2.1.1.6.

Pehē ‘e he Tohi Tangi na’e ‘ikai tu’uaki ‘a e lakanga fale’i ‘o e Palēmia pea ‘oku fu’u lahi hono vāhenga. ‘I he tu’u ‘a e ngaahi Pule’anga ‘i he Pasifiki ‘oku kau ai ‘a Tonga ni, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lakanga fale’i fakapolitikale ‘o e Palēmia. Koe’uhí ko e mahu’inga ‘o e lakanga ko eni ‘oku fiema’u ha tokotaha ‘oku ne ma’u ‘a e ‘ilo mo e taukei pea to e falala’anga. Na’a ku fili ‘a Lōpeti ko e tokotaha lelei taha ‘eni ‘oku ou ‘ilo ki ai ke ne ngāue fakataha mo au mo e Kāpineti. Ko e tokotaha ko eni na’e ‘osi ‘i he lakanga ‘Ofisa Pule, ‘Ofisa Pule Ngāue, *CEO* ‘i he Potungāue ‘i he Potungāue Ngaahi Ngāue fakalotofonua levolo 1.

‘I he ‘ene tu’u ‘i he taimi ni, kakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e PSC pea mo e Fale Pa’anga, pea ‘oku fai ‘a e ngāue fekau’aki mo hono vāhenga. Ko e ‘osi eni ‘a e māhina ‘e 8 te’eki ai a’u ‘o ta’u ‘e taha ‘a e ta’evahe ‘a e tokotaha ni. Ko e ta’evahe fuoloa pehē ha taha ‘oku ‘i ai ‘a e tōnounou lahi faufau ‘i he Potungāue, ‘oku ne fakahoko ‘a e fatongia fekau’aki mo e fale’i fakapolitikale ‘a e Palēmia.

4) Tukuaki’i fika 2.1.1.5, pehē ‘e he tukuaki’i mei he Talēkita Ako, *Claude* Tupou, na’e ‘ikai tu’uaki ‘a e lakanga na’e fakanofu ki ai ‘a Pīveni Piukala, fu’u lahi hono vāhengá, pea na’e makatu’unga ‘a e fili koe’uhí ko e kaume’a ‘a e foha ‘o e Palēmia mo Pīveni.

Tali Palēmia ki he tukuaki’i Claude Tupou ki he fakanofu Piveni Piukala

- **Tali:**

Kimu’a ke ‘oatu ha tali ‘oku ou fie ‘oatu ha ki’i puipuitu’a, ‘i he hū atu ‘a e Pule’anga fo’ou ‘i Tīsema 2014 ‘o fokotu’u ‘a ‘Akilisi Pōhiva ko e Minisitā Ako fo’ou ‘i Sanuali 2015. Na’e ‘i ai ‘a e ta’efiemālie lahi mei he ngaahi mātu’a tauhi fānau mo e ni’ihi ‘o e kau faiako hili ange hono fakahā ‘a e ola ‘o e sivi *form 7* ‘i Sanuali 2015, ‘o hoko hoko atu ‘i he 2016. Na’e pau leva ke u kumi ki he tefito ‘o e palopalema ‘o ‘ilo mei he maaka ‘a e fānau ‘i he sivi ‘a e form 7 ‘i he 2014

‘a e tō kehekehe lahi ‘i he maaka totonu, *raw marks* pea mo hono *standardize* ‘o e maaka totonu *raw marks* ‘a ia na’e lipooti ‘aki ki he fānau mo e kau tauhi fānau.

Na’a ku ui leva ‘a e fakataha mo e kau Talēkita ‘o e ngaahi ‘apiako fta’efakapule’angá ‘i Mā’asi 2015, ke mau talanoa ki he palopalema kuo hoko. Na’e kau ‘a e Talēkita Le’ole’o, Koloti ‘i he fakataha ko eni, na’e tali ‘e he fakataha ko eni ke liliu ‘a e founga fakamaaka ‘o e ola ‘o e sivi mei he *standardization* ki he *raw marks* hili ia, na’a ku tu’utu’uni ki he Talēkita Le’ole’o ke kamata fakahoko ‘a e ngāue ki he liliu ko eni.

Na’e ‘ikai ke talangofua ‘a e Talēkita Le’ole’o ki he ‘eku tu’utu’uni, pē te ne fakahā kiate au ne ‘osi tali ‘e he Potungāue ke fakangāue’i ‘a e kautaha *Triesten* ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he tohi ‘a e Talēkita, ‘Emelī Pouvalu ‘i he ‘aho 14 ‘Okatopa, 2014. Na’e tupu mei heni ‘a e tolotoloi ‘a e fakahoko ‘o e liliu na’a ku tu’utu’uni ‘i Mā’asi 2015 ‘o toki kamata ‘i ‘Okatopa 2015 fakatatau ki he tohi ‘a e Tokoni Talekita, *Raylne* kia Lupepau’u Sea ‘o e kautaha ‘i ‘Okatopa 2015 *Annex 4*. ‘Osi ia māhina ‘e 8 mei he taimi na’e tu’utu’uni ke fakahoko ‘a e liliu ki he *raw marks*. ‘Oku ‘asi eni ‘i he *press release* ‘o e ‘aho 19 ‘Okatopa, 2015 *Annex G*.

Hili ia na’e toki kumi ‘uhinga leva ‘a e Talekita Le’ole’o, *Claude* Tupou ke fakatonuhia’i ‘ene fakafepaki ki he’eku tu’utu’uni mo fakangalikovi’i ‘a e Palēmia mo e Pule’anga hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Tohi Tangi.

Tali Palēmia ki he fili Piveni Piukala ki he lakanga

- **Fekau’aki mo e fokotu’u ‘o Piveni Piukala, 2.1.1.5:**

‘I he hū atu ‘a e Pule’anga fo’ou na’e fakahā ki he Palēmia kuo ‘i ai ‘a e tu’utu’uni mei he va’a ‘o e Komisoni Fakafeitu’u ‘o e Pasifiki ‘oku ‘iloa ko e *SPBEA* ‘oku ne tokanga’i ‘a e silapa mo e founga sivi ke ngāue’aki ‘e he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ‘oku ‘iloa ko e *outcome space*. Pea ko Tonga ni pē na’e te’eki ai ke kau atu ki hono ngāue’aki ‘a e founga ko eni he na’e ‘osi mavahe ‘a Tonga ‘o fakalele pē ‘enau founga fekau’aki mo e silapá mo e founga ke ngāue’aki ki he sivi.

Ko e tokotaha na’a ne fa’u ‘a e *system software* ke ngāue’aki ‘e he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki, na’e *direct source as per*, ‘a e *consultant* ko Piveni Piukala, ko e taukei mo e pōto’i ‘a e tokotaha ni ne vikia ia ‘e he kau *consultant* mo e kau *software engineer* ‘a e *SPBEA*. Ko e ngāue ko eni na’e fiema’u ke fakahoko ‘o ‘oua ‘e to e toloi, ko ia ai na’a ku tu’utu’uni ke kamata ngāue’aki ‘a e founga kuo tali ke ngāue’aki ‘e he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki pea ke fakahoko ‘e Piveni ‘a e ngāue ko eni he ko ia tonu na’a ne fokotu’utu’u ‘a e founga fo’ou ke ngāue’aki ‘o kau ai ‘a Tonga ni. Lolotonga ‘a e taimi ko eni ‘oku fakangāue’i ‘e Ha’amoā ‘a Piveni ke ne fakahoko ‘a e liliu ki he founga fo’ou ‘o ngāue’aki ‘a e *direct source* ta’etoe tu’uaki...

<005>

Taimi: 1455-1500

Kalake Tepile: ... kae makatu'unga pē ‘i he’ene taukei mo e fale’i mei he *SPBEA. Annex H*.

Ko e fakamatala ‘oku hā ‘i he Tohi Tangi, ko e totongi ‘a Piveni ko e pa’anga ‘e 2 kilu ki he māhina

‘e 5, pea nau pehē ‘oku fu’u lahi. ‘Oku takihala’i ‘e he Tohi Tangí ‘a e kakai. ‘Oku ou fie fakamahino heni, ko e aleapau mo Pivení, ke ne ma’u pē hono vāhenga faka-consultant he māhina ‘e 5, ‘i he femahino’aki ko e ngāué ‘oku ta’u ‘e 2 ‘a e taimi ke fa’u ai ‘a e software ‘o fakafelāve’i pea mo e context ‘o e system mo e ‘ātakai ako ‘a Tongá ni. Ko hono fakalea ‘e tahá, ne ngaue’aki ‘e he Potungae Ako ‘a e taukei ‘a Piveni he māhina ‘e 24 kae vahe pē ‘i he māhina ‘e 5.

Ko e ngāue ke fa’u ha software system, ‘oku ‘ikai ko ha ngāue si’isi’i pē fa’u pē ‘e ala ‘i he taimi nounou. ‘Oku ‘ilo eni ‘e he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá ‘oku nau fakatau software mei mulí, ‘oku lau miliona pē honau mahu’ingá, ka ‘i he taimi tatau, ‘oku ‘ikai faingofua ‘a hono ‘omai ‘a e data ke tokoni ki he’enau ngāué mo e fai tu’utu’uni.

Ko e fifilí, pē ko e hā ne tali lelei ai pē ‘e Ha’amoā he faka-ngāue’i ‘a Piveni ta’etoe tu’uakí ‘i he vāhenga lahi ange. Na’a tāla’a ‘a e Va’a Procurement ‘a e Fale Pa’anga ‘i he lahi ‘a e vāhengá, pea nau fetu’utaki ki Ha’amoā, ‘o fakahā mei ai, ko e totongi ‘a Pivení faka-consultant, pea toe fakavikiviki’i mai ‘e Ha’amoā ‘a e taukei ngāue mo e faka-polofesinalé, ‘o makatu’unga ai hono tali ‘e he Procurement ke fakamo’oni he aleapau ngāue ‘a Piveni, ‘i Nōvema 2015. Na’e ‘ikai lāunga ‘a e kakai ‘o Ha’amoā ia, pea ‘oku ou fehu’ia ‘a e makatu’unga ‘o e lāunga ‘i he Tohi Tangí. Ko e hā ‘oku mou mamahi ai hono hire ‘o Pivení, pea hao ai ‘a e pa’anga ‘a e fonuá, fakahoa ki he Triesten na’e pa’anga Tonga ‘e 1.1 miliona.

Tali Palēmia ki he tukuaki’i Paaka Popua

5. Tukuaki’i fekau’aki mo e paaka ‘i Popuá:

2.1.6.3 Kimu’a ke u lave ki he tukuaki’i ko ení, ‘oku ou fie ‘oatu ha puipuitu’a fekau’aki mo e tokotaha ko ení, pea mo ‘ene fekau’aki pea mo e paaka ‘oku tu’u ‘i Popuá, vaha’a mo Pātangatá, ‘oku lava ke tau mamata kotoa ki ai he ‘ahó ni.

‘I he 1990 na’e fakahoko ai ha maa’imoa ‘a e La’aa kuo Unga Fonua Tupou IV ki he feitu’u ko eni ‘oku ‘iloa ko Va’epopua pē ko e Va’epopua *Peninsula*, ‘a ia ‘oku ‘i loto ai ‘a e lingi’anga veve Pātangata mo Popua mo e ngaahi feitu’u takatakaí. Ko e ngāue ko ení, ko hono vakai’i, *study* ‘a e feitu’u ni ‘o fakataumu’a ki he langa ai ha ngaahi ngāue fakalalakala ‘a e Pule’angá. Ko e kautaha mei ‘Aositelēlia ko e *RIEDEL & BYRNE Consulting Engineers Pty Limited* na’a ne fakahoko e ngāue ki he maa’imoa ko ení, pea fakapa’anga ‘e he Pangikē ‘Esiá, pea ‘oku ‘i ai hono lipooti *annex 1*. Talu mei he 1990 ‘o a’u mai ki he hū atu ‘a e Pule’anga fo’ou, ‘i he 2015 ‘oku taki ai ‘a ‘Akilisi Pohivá, mo e te’eki fakahoko ha ngāue ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘oku hā ‘i he Lipooti.

Te u lave ki he ngaahi langa fakalalakala ‘oku hā ‘i he Lipootí ke fakahoko ‘i he feitu’u ko ení. Ko e ni’ihi eni ‘o e ngaahi langa ko ia. *Recreation Area* ma’a e *public* ke nau mālōlō ki ai, *marina*, ngaahi fale nofo totongi, feitu’u ke tu’u ai ha fanga ki’i ngāue’anga, mala’e tā pulu, etc. ‘I he’ene a’u mai ki he 2015 hili ia ‘a e ta’u ‘e 25 mei he 1990, mo e te’eki pē ke hā ‘i he palani fakalalakala lele lōloa ‘a e Pule’angá, pē ha fokotu’utu’u fekau’aki mo e ngāue kuo ‘osi fakahoko ‘e he La’ā kuo Unga Fonua. Na’e toki fakahā ‘e ne Minisitā Lord Ma’afu ki he Palēmia ‘i he kongaloto ‘o e 2016 ‘a e maa’imoa ko ení, pea ‘oange mo e tatau ‘o e Lipootí ki ai.

Tali Palēmia ki he fakangaue'i hono foha 'i he fono ko Sione Musika Koli

6. Fakangaue'i foha 'i he fono 'o e Palēmia Sione Musika Koli fika tukuaki'i, 2.1.1.3

'I Sepitema, 2015 na'e 'i Tongá ni ai 'a e tokotaha 'oku hā hono hingoá he Tohi Tangí ko Sione Musika Koli. Ko e foha 'i he fono 'o e Palēmia mo hono fāmilí, ko 'enau mālōlō mai ki Tongá ni. Ko e tokotaha ko ení, 'oku 'i ai 'a e kautaha 'iate 'a hono tēhina 'oku tokoni ki ai 'i he motu ko Kauwai 'i Hauai'i, pea 'oku 'ilo 'e he Tonga kotoa 'oku nau 'ahia 'a e motu ko ení. Na'a ku 'ave ia ki Popua 'i he efiāfi 'e taha 'o fakahā ki ai pē te ne lava ke ma kamata ngāue ki hano fokotu'utu'u ha paaka 'i he feitu'ú ni, 'oku 'ilo ki ai 'a e tokolahi. Ko e feitu'u eni na'e tānaki ki ai 'a e veve 'a e fonuá ni, pea mo e ha'aha'a 'o e ngaahi *septic* mei he ngaahi *toilet*.

Na'a na kamata hono fakama'a takatakai 'a e vaha'a 'o Pātangata pea mo e fo'i mo'unga 'oku tanu ai e vevé mo e vaha'a 'o e hala ki Popuá. Hili iá, pea ne kamata hono keli 'a e vai 'oku lava ke mamata ki ai 'a e tokotaha kotoa pē kuo nau sio 'i he fōtunga 'oku 'i ai 'a e paaká 'i he 'aho ní. Pea kamata mo e ngaohi 'o e ki'i ngoue matala'i'akau 'oku 'i ai he 'ahó ni. Kātoa 'a e ngāue ko ení, na'e 'ikai mole ai ha sēniti 'a e Pule'angá, tukukehe 'a e me'angaue ko e *excavator* mo e *loader* 'a e Potungāue Fonuá na'e kole 'e he Palēmiá ki he Minisitā Fonuá. Ko hono 'utú na'e to'o mei he 'akauni makehe 'i Fale Pa'anga ko e pa'anga tātānaki 'i tu'a fakataumu'a ke fakamole ki he paaka.

Ko e tokoni na'e fakahoko 'e he tokotahá ni, na'e fakataumu'a ke lava hano kamata'i 'a e ngaué, ke fakahoko 'a e visone 'a e Palēmiá, kae toki hoko atu 'e he Pule'angá. Na'e foki 'a e tokotahá ni kae hoko atu 'a e ngāue ni 'e he Va'a Sioloki 'a e Potungāue Fonuá 'o taki ai 'a Taniela Kula. Na'e to e foki mai 'a e tokotahá ni 'i he 2016, 'i he kole 'a e Palēmiá 'o hoko atu 'a e ngāué, pea foki 'o to e ha'u 'i he 2017. 'I he'ene foki mai ko ia 'i he 2017 na'e fakakaukau ai 'a e Potungāué ke 'ai ha'ane *contract* ke ma'u ha'ane vahe. Ko hono fakamahu'inga'i 'a e ngāue 'a e tokotahá ni 'oku 'ikai te u fie lave ki ai. 'Eke ki ho'omou 'Atita na'a mou kole ke ne fakatotolo'i 'a e vahé 'a e tokotahá ni.

7....

'Eiki Sea : Hou'eiki, kole ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1525-1530

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Ko e lolotonga 'etau mālōlō na'e lava 'o fakataha 'a e Kōmiti ko eni ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea pea na'e fakahoko lelei pē 'enau fakataha. Kole atu ki he Sea 'o e kōmiti ke kātaki 'o līpooti mai e ola homou me'a.

Ola fakataha e Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea lolotonga e mālōlō

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Sea hangē pē ko e me’a na’a ku lave atu ki ai na’e tuku mai ko eni ki he fekau’aki mo e kongā ‘o e ‘ū fakalahi ko eni ki he poupu ki he tali ‘a e ‘Eiki Palēmia na’e faka-Pilitānia pea kuo kakato hono faka-Tonga pea pehē foki ki he tali ‘a e Minisitā Ako. Pea na’e fai e vakai ki ai ‘a e kōmiti ‘oku fakafiemālie fakatatau pē ia ki he tu’utu’uni ‘a e me’a pea na’e ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Lord Tu’iha’angana: ... ‘osi fakahoko atu ‘e he Kalake, pea ko eni ke fai mai ha’o tu’utu’uni ke fakahū mai ha Lipooti pē te ke tu’utu’uni koe ke maau pē hono paaki pea tufa mai. Hoko atu. Mālō.

‘Eiki Sea: Mahalo ko u tui kuo ‘osi fe’unga pē ke maau pē hono paaki pea tufa kae toki fakakau atu ia ki he’etau ’Asenita. Kole atu ki he Kalake ke hoko atu hono lau ‘a e ngaahi tali.

Tali Palēmia ki he fakamole Paaka Popua

Kalake Tēpile: Fika 7. Fakamole ki he Paaka.

‘I he ‘ene a’u mai ki he ngata’anga ‘o Sune. Ko e kātoa ‘o e fakamole ki he Paaka, kamata mei he 2015 ‘o a’u mai ki he ta’u ni 2018, kau ai ‘a e ngaahi ngāue ki he tanu ‘o e hala ki he motu ‘oku i ai ‘a e fo’i sia heulupe ‘e ua mo hono faka’uhila ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e 6 kilu tupu. Na’e fakahoko ‘a e ngāue ko eni ‘e he kautaha ‘e ua, kau atu ki ai mo e *MOI*. Pea ko hono ola ‘o e ngāue ko ia. ‘Oku ha atu ‘i lalo fakataha mo e tatau ‘o e tohi fakamo’oni faka’ofisiale mei he Kautaha, *Pacific Engineering Consultant Group – Annex J*.

Fakamā’opo’opo. Ko hono fakamā’opo’opo. ‘Oku ‘ikai ke monuka mo maumau’i ‘a e Konisitūtone pea mo e Lao ‘o Tonga ‘e he ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’anga lolotonga, ‘o ‘ikai ko ia pē ka ko e tataki ‘oku fakahoko ‘e he ‘Eiki Palēmia, Samuela ‘Akilisi Pohiva mo e Pule’anga lolotonga ‘oku fakatefito ia ‘i he pule lelei pea mo hono ngaahi naunau ‘a e ‘ata kitu’a, taliui ki he kakai, fakamaau totonu pea mo e vahevahe taau. Ka ‘i he laumālie ‘ofa fonua mo’oni, mamahi’i fonua mo faitotonu koe’uhi ko e lelei ‘a e tangata’ifonua mo e fefine’i fonua kotoa ‘o Tonga.

‘Oku fakahoko ‘e he ‘Eiki Palēmia mo e Pule’anga lolotonga hono fatongia ki he lelei taha pea fakatatau ki he ngaahi Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Pule’anga. ‘I he ‘ene pehē, ‘oku falala’anga ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga, *Hon.* Samuela ‘Akilisi Pohiva mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti kuo tukuaki’i ke nau tātaki ‘a e fonua ni. Pea ‘oku ‘ikai ha makatu’unga ke fakamālōlō’i pē fakahifo ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga mei he lakanga ko e Palēmia ‘o Tonga pea mo e Hou’eiki Minisitā mei honau lakanga Minisitā.

Fakatauange ‘e tokoni ‘a e tali kuo ‘oatu kiate kinautolu na’a nau fakamo’oni mo poupu ki he Tohi tangi. Hoko atu ki he hopo ‘i he vaha’a ‘o e Kalauni pea mo Samuela ‘Akilisi Pohiva, ‘aho hopo ko e 2,3,4 mo e 5 ‘o Fepueli 1998.

Kau Fakafofonga Lao *Mr. Walbank* mo *Mr Bloomfield* mo e ‘Ateni Seniale, Mr. Tu’utafaiva
Fakatauange ‘e tokoni ...

Tokanga pe ‘oku lau mo e fakalahi he Tali mei he Pule’anga

Lord Tu’i’āfitu: Sea! Fakamolemole ka u ki’i fakahoha’a atu. ‘Oku tali pē ke to e kau mo e fakalahi hono lau...’I he Tu’utu’uni e Feitu’u na ho Fale?

Lord Tu’i’āfitu: Ko e ‘uhinga ka faka’atā eni ko e kaha’u vave mai ‘e kau mo e ‘u me’a ko ia. Ko ia pe Sea mālo.

‘Eiki Sea: Ko ia pe Hou’eiki te tau lava pē ‘o fakatokanga’i ‘a e fakalahi pea kapau ‘oku mou loto ke lau pē? ‘Oku ‘atā pē ke to e lau? Fakafofonga 11 me’a mai! ‘Eiki Palēmia!

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’a e Hou’eiki. ‘I he taimi ko ē na’e talamai ke liliu. Kapau te mou me’a hifo ki he liliu ko eni na’e fai. Ko e ngāue lahi faka’uli’ulia ia hono feinga’ia ke liliu ke feau ‘a e fiema’u ‘a e Fale. Pea na’a ku pehē ke tuku kātoa ā ‘a e ‘u me’a ko ē. ‘Ai pē ā ‘a e *Annex 1*. ‘A ia ko e fo’i hopo mo e Līpooti ‘a Ha’amoā fekau’aki pea mo e ngāue ‘a Piveni ko eni ‘i Ha’amoā kuo ‘osi kakato mai ‘a e Līpooti ko ia. Ko e fo’i ua pē ko ia! Kātoa hono toenga ‘oku ‘ikai ke u to e loto ke lau fu’u lōloa pea ‘oku ‘ikai ke u tui... ko e me’a ‘e ua pe ko eni ko u faka’amu ke lau.

‘Eiki Sea: Eiki Palēmia! Ko e ‘uhinga ‘oku liliu ai he ‘oku ‘ikai taumu’a ke lau ‘ata’atā pē koe’uhi ke lava ‘o me’a ki ai ‘a e Hou’eiki. Pea kapau ‘e fai ha feme’a’aki kau tonu ki he ‘u *attachment* ke nau lava ‘o feme’a’aki ki ai ‘i he’ene fakatonga. ‘A ia ko ‘eku fakama’ala’ala pe ‘a e ‘uhinga fakatonga ‘oku fa’a ‘omai ke mou me’a ki ai ‘o lava ke feme’a’aki, kae’oua ‘e toe sifā homou liliu mei he fakapālangi ki he fakatonga. Ka ‘oku ‘atā pē ‘a e Fale ni ko u ‘ilo pē mahalo ‘e to e ki’i lōloa ange kapau te tau lau kakato kātoa ‘a e ‘u *attachment*. Pea ko u tukuange pe ke mou toki me’a mai ha’amou Fokotu’u. Pē ‘oku mou fie fanongo pē ‘ikai.

‘Eua 11.

Kole ke nofo ma’u e Fale he founa ngāue lolotonga

Tevita Lavemaau: Tapu mo e Sea mo e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale ‘Eiki. Sea ko u tu’u pe au ia ‘o fakahoha’a atu tau nofo pe mu’a he founa ngāue ...

<004>

Taimi 1535-1540

Tevita Lavemaau: ... angamaheni ‘oku fai ‘e he Fale. Ko e founa pe ia na’e fai ‘aki ke fakahū mai ‘a e Tohi Tangi, he na’e lahi ange *attachment* ia na’e ‘omai ‘aki mahalo na’e peesi ia ‘e meime 100. Pea na’e ‘ikai ke lau ia, na’e fiema’u pē ke fakatokanga’i ia hangē ko ē ko ho’o me’a, kapau ‘oku fie vakai ki ai ‘a e hou’eiki ‘oku lava ‘o fakatonga.

Ko ia ‘oku ou kole atu au ‘Eiki Sea, tau nofo pē ‘i he ... mālō kuo lava hono liliu fakatonga mai ‘a e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmīa, ka tau nofo pē he sino’i tali ka tau hoko hoko atu lahi ‘a e ngaahi fatongia ‘Eiki Sea. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmīa: Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmīa.

Fokotu’u Palēmīa ke lau pepa fakalahi ‘e ua he’ene tali ki he tohi tangi

‘Eiki Palēmīa: ‘Oku ou fakamālō atu au ki he Fakafofonga ko eni mei ‘Eua. Mou manatu’i hou’eiki ko e Tohi Tangi ko moutolu na’a mou hanga ‘o fakahū mai. ‘Ofa mai ‘o lau ‘o fanongo kātoa ‘a e kakai Tonga ‘i Tonga ni mo muli ki ai, pea hangē ko e me’a ko ia ‘oku hā mai ko e tukuaki’i mamafa ‘aupito ‘aupito eni ‘o e motu’a ni fakataha mo e kau Minisitā. ‘Oku ou tui au ‘oku mahu’inga ke lau ‘emau talī pea lau ki ai mo e fo’i ua ko ia, tukuange kātoa hono toe. Makehe mei he ‘uluakī mei he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau, ‘oku ‘i ai mo e me’a mahu’inga ia ‘e taha, ko e *report* ‘a Ha’amoā fekau’aki mo e ngāue ‘a Pīveni, na’e feinga ‘a e kau Tohi Tangi ke kumi angē ki Ha’amoā ‘a e vahe ‘a e tokotaha ko eni mo ‘ene ngāue, pea ko ena ‘oku ‘osi ‘omai. Pea ‘oku ou faka’amu he ko e tokotaha ia na’e lahi taha hono ‘ohake ‘o fakapipiki mai ki he motu’a ni ‘o tala ko e kaume’a hoku foha. ‘Ikai to e ko ‘ene fo’i *software* ‘oku lau miliona, pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘oku ou faka’amu ke lau, ke fanongo mai ‘a e ni’ihi ko eni na’a nau hanga ‘ohake me’a ko eni ki he anga ko ē ngāue ‘a e tokotaha ko eni. Ko e tokotaha ko eni te u hanga ‘o fakahā atu ko ene *report* mei Ha’amoā ko ena kuo ‘osi tufa atu fakatonga. Fakamālō mai ‘a e Potungāue ‘i he ngāue ‘a e tokotaha ko eni. Pea nau fakavikiviki’i pea ko ene totongi ko e taha kilu valumano Tālā, tānaki atuki ai mo e fā mano ‘Asitelēlia, liliu fakatonga ‘alu hake ia ‘o ua kilu fā mano.

Ko ia Sea ‘oku ou faka’amu ke lau he ko e tokotaha eni na’e lahi taha hono ‘ohake ‘i he *media*, ‘o fakapipiki mai ki he Pule’anga ko eni ‘o tala ‘oku mau hā mo hā mo hā ‘ikai ke u to e talanoa ki ai. Kā ko e ‘uhingā ‘oku ou loto ai ke lau ‘a e me’a ‘a e ongo me’a ‘e ua ko eni ‘oku ki’i tokoni pea ‘oku ou kole atu mou kātaki, tukuange ke lau ‘a e me’a ko eni, he ko moutolu na’a mou hanga ‘o fakahū mai ‘a e tukuaki’i ‘o e mātu’a ni.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa pē au ia ki he kole ‘oku fai ‘e he tangata’eiki Palēmīa. Sea ‘oku ou nofo atu au ‘i he *principle* ko ē ‘a e fakahoko fatongia. Kapau te tau tali ‘a e me’a ko eni ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmīa, ‘e ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kakai ko eni ‘e toko toluafe na’a nau fakamo’oni mai ‘i he Tohi Tangi, ke lau kātoa ‘a e ‘ū me’a na’e *Annex* mai pē na’e fakapipiki mai ki he ‘enau Tohi Tangi. Pea ko e hā leva ‘a e me’a te tau iku ki ai, kuo maama ‘a e fonua ni ‘Eiki Sea, ko e me’a ia ko ē ‘oku hoha’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmīa na’e ‘osi fakahū mai pē ia ‘a e me’a ko ia, ko hono fakatonga pē na’e toe, kā ‘oku ou fakamālō kuo lava ke ‘atā. Fokotu’u atu ke ‘atā, ‘oku ou kole atu au ‘Eiki Sea tau nofo pē mu’a ‘i he ‘etau tu’utu’uni ngāue. Mālō.

Tukuaki’i ‘Eua 11 ‘oku fakapalataha pea kaunga he fokotu’u & fakahū mai tohi tangi

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ki’i fakatonutonu mu’a ki he me’a ko ē ‘a e Fakafofonga ‘Eua. Sea tapu mo e Feitu’u na, ko ‘eku to e fokoutua pē ki ‘olunga Sea, ‘oku ou pou pou ki he me’a ko ia

‘oku me’a ki ai ‘a e Palēmia, ‘ikai te u pou pou ki he fika 11 mei ‘Eua, koe’uhí ko ene me’a hake pē ‘ana ia ki ‘olunga ‘oku lava pē ke mau vakai atu ki ai ‘oku *bias* ia he koe’uhí ko ia ia na’a ne hanga ‘o fakamo’oni mai he lāunga he Tohi Tangi. Pea ‘ikai ke fokotu’utu’u mai ‘a e Tohi Tangi, pea ‘ikai ke ngata aí kau ia ko ia ‘oku Sea ko ē ‘i he Kōmiti Pa’anga, to e mēmipa ‘i he Kōmiti ko eni na’a nau hanga ko eni ‘o *review* ‘a e me’a. Pea ne hanga pea na’a ne ui ...

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea, fakatonutonu ‘Eiki Sea...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’a ne ui ‘e ia ‘a e fakataha ‘anenai...

Tevita Lavemaau: Ko e fakatonutonu eni....

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko e fakatonutonu mei ‘Eua 11.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sai pē.

Faka’ikai’i ‘Eua 11 ne ‘i ai ha’ane kaunga ki he tohi tangi

Tevita Lavemaau: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ke mea’i mu’a ‘e he Hou’eiki ‘o e Fale ni, ko e motu’a ni na’e ‘ikai ke kau hono fokotu’utu’u mo hono fai ‘a e Tohi Tangi, ko hoku fatongia ia ‘oku ‘omai ‘e he founga ngāue kuo pau ke fakahū mai ha taha ‘i he Fale Alea ‘a e Tohi ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Tēvita Lavemaau: ... Tangi ‘a e kakai ko ení. Pea ko e fatongia ia na’a ku fakahokó 'Eiki Minisitā. Ko au na’a ku fakamo’oni ai kae lava fakahū mai ki he Falé ni ‘a e tohi ko iá. Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, faka’apa’apa pē au ki he ‘uhinga ‘a e Fakafofongá, ka ko ‘ene hanga ko ia ‘o fakahū maí, na’e pau na’a ne, na’e kau hono ‘ai ke mahino ‘a e me’á, mo e hā ‘a e ngaahi fu’u lāunga ko eni na’e ‘aí. Na’a ne ‘osi hanga ‘o fakapapau’i, ko e me’a ko iá ‘oku falala’anga, pea ‘ikai ngata ‘ene tō mai ki loto falé ní, ki he Fale ‘o e Feitu’u na, Sea he Kōmiti Pa’angá, toutou ui ia e fakataha, pea ‘oku ou pehē, te u lele ki ai, na’a pehē ‘e he Seá ‘oku ou talangata’a ki ai. ‘Alu atu atu ‘oku ‘ai ke mau hanga ‘o... ui mai ‘e ia ‘a e ‘Ateni Senialé, ui mai mo e 'Atita Seniale ki hē, kamata ke ne hanga ‘e ia ‘o fai ‘a e me’a na’e ‘ai ke tau fai heni.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu Sea. Ko ‘eku fakatonutonu Sea, tau foki mai ki he *point of discussion*, ko e lau ‘a e Fakalahí pē ‘ikai. Ko e ‘u me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e 'Eiki Minisitā ‘oku *irrelevant*, ‘ikai ke ‘i ai ha’ane felāve’i pea mo e *point of discussion*. ‘Oku ou kole atu ke ‘oua ‘e maumau’i ‘a e taimi ‘o e Falé he ko eni te tau to e ngāue po’uli. Mole ‘a e pa’anga ‘a e kakai ‘o e fonuá he totongi ‘etau to e ngāue po’uli. Mālō 'Eiki Sea.

Fokotu’u ke lau pepa fakalahi Tali e Palēmia

‘Eiki Minisitā Pa’anga: 'Eiki Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ke lau he ‘oku *conflict of interest* ‘a e

me'a 'oku toutou lea ai 'a e Fakafofonga Fika 11. Mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea, tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale 'eikí ni. 'Eiki Sea, ko e palopalema tatau pē na'a tau fe'ao mai mo ia 'ane-pongipongí, ta ko ē 'e laú ka tau ... mo'oni e me'a 'oku fa'a me'a 'aki 'e 15. Ta ko ē 'e 'ikai ke tanú kae tele 'a e halá ia. 'Oku ou kole atu Sea, kole atu ki he Hou'eiki ke mou laumālie. Ko e kole pē eni ia 'a e tangata'eiki Palēmiá, ki'i fo'i tohi pē 'e 2, ko e 'osi ko iá pea tau hoko atu, kapau 'oku mole 'a e taimí. Ko 'etau fo'i fakafekiki'aki ko ení, mei 'osi 'a e ki'i la'i pepa ia 'e 2 ko eni hono lau, ka 'oku ou pou pou atu ki ai 'Eiki Sea mālō.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, 'e 'i ai ha ki'i faingamālie ma'a e motu'á ni?

'Eiki Sea: Me'a mai.

Tokanga ki he Tu'utu'uni 'a e Fale ke tatau ki he taha kotoa pē

Lord Tu'i'āfitu : Mālō mu'a Sea. Ko e to e fokoutua hake pē 'a e motu'á ni ia he laumālie lelei 'a e Feitu'u na, tapu mo e Feitu'u na, ke fai ha fakahoha'a ki he fokotu'u 'oku nau fokotu'u atu, pea kau mai pea mo e Fakafofonga 'Eua 11. 'Oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia ko 'emau kau he Kōmiti. Ko e fa'unga ko ia mo e Tu'utu'uni 'a ho'o Falé, 'oku fakahoko, ko ia pē ia 'oku tatau ki he tokotaha kotoa hangē ko e lau 'a e Konisitūtoné ke tatau 'a e Laó, he ko e Lao eni 'a e Tohi Tangi, ki ha kakai ke 'omai 'enau Tohi Tangi. Kapau te tau fakaava eni 'a e matapā ko ení, 'e hū mai 'a e ngaahi me'a ia 'o e 'ulungaanga ta'etaau. Ka ki he motu'á ni, ko e tali ko eni kuo fai 'e he 'Eiki Palēmiá, kuo fe'unga pē 'a 'ene me'a ki he taha, fekau'aki mo e tokotaha ko ení 'oku 'ikai ke u fie fakahingoa hono hingoa. Ko hono uá Sea,

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, 'ai mu'a koe ke ke Tu'utu'uni mai pea toki me'a hake ki 'olunga. Mālō.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele mei Vava'u, 'oku 'i ai e fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu mo e Fale 'eikí ni Sea. 'Eiki Sea, ko 'eku fakatonutonú, 'oku 'i ai e Kōmiti 'oku nau sivi 'a e ngaahi me'a 'oku 'omaí. He 'ikai ke teitei hū mai ha me'a ta'etaau ki Falé ni. Ko 'eku fakatonutonu ia 'Eiki Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Mālō Sea 'oku mahino ia kia au 'a e me'a 'oku fakahokó, ka 'oku ou tokanga pē au ia ki he me'a ko eni. Kapau 'e to e fai ha fakamalanga ki he Fakalahí, kiate au hangē ko e fokotu'u ko ia 'e he 'Atitá, ko e *scope* pea mo e *limitation* ko ia 'ene Lipootí, hangē ko e mahu'inga 'o e fa'unga tali tohi 'o e Tohi Tangi 'a e me'a tohi 'a e 'Eiki Palēmiá. 'Oku tō pē ia he fo'i 'uhinga 'e 2 na'e fai ai 'a e Lipooti pea fai ai 'a e Tohi Tangi fakatatau mo e 'Atitá. Ko e Lao ki he ngāue faka-Pule'anga 2002, mo e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai pē 'a e mahu'inga ia 'ene *defend* 'a e tokotaha ko eni ka 'oku 'ikai ke *involve* ia he fo'i kupu'i Lao 'e 2 ko eni na'e 'uhinga ai 'a e Tohi Tangi ko eni na'e 'omai ki ho Fale. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea Fakatonutonu atu kātaki.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō pē Sea, tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipá ko e tukuaki ko ia na'e fai ki he Palēmiá, 'uluakí ko e tukuaki'i ko ē 'oku ke fai ha ngaahi Lao fakapulipuli ki he mafai 'o e Tu'í. Ko 'ene kole ko ē ke 'omai 'a 'ene talí, he na'e 'osi 'alu ia 'o hopo ki he tu'uaki tatau kiate ia, pea na'e 'i ai 'a e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, pea ko e konga ia 'o 'ene tali. 'E 'ikai ke tau lava ke tau ta'ofi ha tu'uaki hangatonu pehē kiate ia, pea na'e 'osi 'ave ia ki he Fakamaau'anga pea na'e Tu'utu'uni 'a e *Supreme Court* 'o e 'aho ko iá, pea 'oku ne kole ke ...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Omai ke si'i lau ia ke fanongo ki ai e, fenāpasi 'aupito 'aupito ia mo 'ene tali.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: Tongatapu 3 me'a mai.

Tokanga ke fakafekau'aki e tali mo e me'a ne tokanga mai ki ai e tohi tangi

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea ko e, ai ha me'a 'oku 'omai tonu ke felāve'i tonu pē pea mo e tau pehē mo e me'a na'e fai mai ai 'a e Tohi Tangi. Ka ai ha fo'i keisi kehe ia mei he pehē na'e fa'u ha ngaahi lao ke to'o ai e mafai 'o e Tu'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fekau'aki 'a'ana mo e me'a na'e 'omai he Tohi Tangi. Ko e fakatonutonu ia 'Eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea ka u faka'osi atu 'e au 'eku fakahoha'a.

'Eiki Palēmia: Ka u ki'i tali atu e me'a ko eni fakamolemole he ko e motu'a ni 'oku ...

Lord Tu'i'āfitu: Ka u faka'osi atu au kae toki me'a e Palēmia ia he ko 'ene Tohi Tangi eni. Sea ko e faka'osi pē ia ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e taimi eni e Fakafofonga Nōpele.

Taukave 'osi lava lelei pe tali Palēmia 'o tali e hoha'a mei he tohi tangi

Lord Tu'i'āfitu: Kapau 'e fakamo'oni e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'oku 'osi lava pē tali ia 'a e me'a 'a e 'Eiki Palēmia, kuo 'osi tali ia, 'a e aleapau ki he ngāue 'io na'e tali 'e he Kapineti ... fekau'aki mo e pa'anga. Ko e me'a ia 'oku pōpō'uli he 'oku to e 'asi mai ia ai na'e 'ikai ke totongi tukuhaui ia. Ka kiate au Sea 'osi lava pē *defend* lelei pē 'e he Palēmia ia 'a e Tohi Tangi ni 'ikai ke

‘i ai ha fu’u me’a ia ke mo’ua ai ka Pīveni. Fo’i me’a pē ‘e ua ko ē na’e fakangatangata ki ai e *scope* mo e *limitation* ‘a e ‘Atita ko ē na’e fai na’e ‘uhinga ai e Tohi Tangi. Ko ia pē Sea mālō.

Eiki Palēmia: Sea, fakamolemole atu. Ko e tukuaki’i ko ē motu’a ni mo e Kapineti na’a mau fa’u ‘a e lao fakapulipuli ke to’o e mafai e Tu’i. ‘Oku mou pehē ko ha tukuaki’i ma’ama’a ia? Te u tala atu ‘oku mamafa. Tukukehe e me’a ia ko ē ‘oku tokanga ki ai mo ē me’a fekau’aki mo e pa’anga ka ko e tukuaki’i ko ē ‘o pehē na’a mau fa’u e lao fakapulipuli ke to’o e mafai ‘o e Tu’i te u tala atu ka moutolu ko e tukuaki’i mamafa. Pea ko e mo e ko u ‘oatu ai e tali ko eni ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i fakatonutonu ki he ‘Eiki Palēmia. Ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Palēmia me’a pē koe ‘e vave pē ia. Me’a pē koe hena mo e fakahela ho to e me’a ... Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a atu ‘a’aku ia ki ho’o tohi tali he na’a ke me’a mai ‘i he fo’i *situation* ‘o e *issue* fekau’aki mo e tokotaha ko eni ‘i he Potungāue Ako, ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fakahoha’a ‘a’aku ia mo e to’o e mafai e Tu’i fakamolemole he ‘oku ‘ikai ke kau ia he me’a ko ē fakahoha’a atu ai mālō.

Taukave Palēmia ke lau e pepa fakalahi he’ene tali

Eiki Palēmia: Kai kehe ko e me’a ia na’e ‘omai mei hē, kai kehe te u to e ‘oatu pē ki’i tānaki atu ko ‘eni. ‘I he Fakamaau’anga ko e me’a mahu’inga taha ki he tukuaki’i ha taha ke ne ‘omai ‘ene fakamo’oni pou pou. ‘Ikai ke tali ‘e he Fakamaau’anga ia ke te hanga pē kita ‘o ‘oatu ‘ete fakamatala ‘e pehē mai e Fakamaau, ui angē ho’o kau fakamo’oni. Ko e hā? Ke kakato ‘a e tali? Ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni mālō pē ‘eku tali ‘aaku ia ke ‘oua ‘e lau ‘eku fakamatala pou pou. Ka ko u kole atu ‘ai pē ‘a e ki’i fo’i ua ko ē pea fē’unga. Ko ‘ene tuku ange ko eni ke ‘osi pē lau pea ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala pou pou ki ai ko e hā leva e me’a ‘e hoko ki ai? Ko e hā ‘a e fakakaukau ‘a e kakai? Ko e me’a ko ē na’e ‘oatu he Minisitā *Trade* ko e mo’oni e mo’oni ia. Ko e tukuaki’i ko ē ‘o fekau’aki kiate au neongo e ngaahi tukuaki’i kehekehe ko e tukuaki’i mamafa taha ia. ‘A e pehē ko ē ‘oku mau fa’u e lao ke tuku hifo e mafai e Tu’i. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole atu au ke lau ‘a ‘eku, me’a, ‘a e hopo ko ‘eni he ‘oku mahu’inga ‘oku ‘i ai ‘ene tali ‘a’ana ia ki he tukuaki’i ko ia mālō.

Tokanga ki he founga angamaheni ngāue Fale pea ke faitu’utu’uni Sea ai

Lord Tu’i’ha’angana: Sea ka u ki’i tokoni atu. ‘Oku, ‘ikai ke u lave au ki he feme’a’aki ‘oku mahino pē ngaahi ... pē ‘oku mahu’inga ke lau ka ko u tui ko e pōini heni Sea ko e founga ngāue ‘a e Fale ni mo e angamaheni e Fale Alea ni ‘i he Tohi Tangi mo e ngaahi tohi pē pe ko e hā ‘oku fakahū mai ki Fale Alea ni, ka ‘oku fakahū mai ha ngaahi fakamatala pē ko ha ngaahi *attachment* ‘oku *annex* pē ‘oku, ko e fakamatala pou pou ‘oku ‘ikai ke angamaheni ia ke lau ‘i Fale Alea.

Ka ko e kole mai mei he ‘Eiki Palēmia ke lau, kae hangē ko ho’o me’a ‘aneuhu ko ‘eku ki’i fakalave atu pē ‘a’aku ia kae, ko e hā ‘a e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na. Hangē ko ho’o lave ‘aneuhu ko ‘ene fakahū mai pē kakano ko eni e tali ‘a eni ne ‘osi hono lau pea kuo ‘osi fakahū mai ki ai mo e ‘ū fakamatala pou pou kuo ‘osi hoko ia ko e fakamatala *official document* ia ‘a e Fale Alea pea kuo ‘osi mahino ia ‘oku lēkooti ko e *document* ia ‘a e Fale Alea. ‘A ia ‘oku kau, pea ka fai ha feme’a’aki fekau’aki mo e tali ‘oku ngofua leva ia ke ngāue’aki ‘a e ‘ū *attachment* he ko e ‘uhinga kuo tali fakahū fakataha mai.

Ka ko e poini pē na'e, ko e angamaheni na'e 'ikai ke lau 'a e *attachment* ka 'oku kole mai mei he tafa'aki 'e taha ke lau. Pea hangē pē ko ē 'oku 'ohake ko e Tohi Tangi ko eni ko ē na'e 'omai, 'a eni ko ē 'oku fai mai hono tali na'e 'i ai e 'ū *attachment* ai na'e 'osi fakapilitānia pea na'a nau liliu 'o faka-Tonga ka na'e 'ikai ke lau ia. 'A ia ko e angamaheni ia 'a e ngāue 'a e Fale Alea ka ko e poini pē ko eni 'a eni, ko e *issue* ko e poini ko e kole mai 'a e tafa'aki ko eni hangē ko e me'a 'a e Palēmia ke lau e *attachment* ka ko e angamaheni e founa ngāue 'a e Fale ni 'oku 'ikai ke lau pē ko e hā e tu'utu'uni 'a e Fale pea ke mou manatu'i pē ka ...

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Lord Tu'iha'angana: .. hoko ia, kuo pau ke tau meimei, ka ai ha ngaahi Tohi Tangi pē ko ha ngaahi tohi tali 'amui, ka nau ka kole mai ke lau e *attachment*, 'e hā, ka ko e me'a pē ia he ko u tui au, ko e hā pē tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ka ko e poini ia. Ko e angamaheni e ngāue 'oku 'ikai ke lau e *attachment* pē ko e 'ū fakamatala fakalahi. Ka 'oku kole mai 'a e tafa'aki ko ē ke lau. Pē ko ho'o pāloti pē ko e fai pē ha'o tu'utu'uni, ka tau nga'unu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko ena kuo 'osi mahino pē me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai. Ko e founa eni na'a tau ngāue mai 'aki kimui ni. Ko e lau pē 'a e tohi 'oku fakahū maí pea fakapipiki atu e 'ū *attachment* ke toki me'a pē ki ai e Hou'eiki. 'Oku 'i ai e mo'oni 'i he me'a ko ia 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga 'Euá pea mo e Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai. Kaekehe 'oku 'i ai e kole mei he 'Eiki Palēmia ke lau 'a e kongā pē ua he ko 'ene 'ū *attachment* mahalo 'oku 10, 11. 'Oku 'i ai e *attachment* na'e toki tānaki mai kimui ni. Ka 'oku kole mai 'e he 'Eiki Palēmia ke lau pē 'a e *attachment* 'e 2.

Hou'eiki, koe'uhí 'oku makehe 'eni mei he'etau founa ngāue nōmoló, 'e fiema'u ia ke tu'utu'uni ki ai e Falé. Ka ko u fie fakatokanga atu pē Hou'eiki, he 'ikai ke hoko eni ko e nōmoló. He 'ikai ke fakahū mai pē ha 'ū *document* pea tau lau kátoa. Te tau hoko atu pē 'i he founa anga mahení. Ka koe'uhí ko e kole ko ē 'a e 'Eiki Palēmia pau ke pāloti e me'a ko ení.

Tokanga ki he me'afua ke fua'aki e ngaahi me'a ke lau he Fale

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakama'ala'ala mai mu'a Sea kātaki. 'A ia ko e hā leva 'a e *criteria* mo e me'afua te tau fua'aki e me'a 'e lau mo e ta'elau. He ko e hangē ko e lau ko ē 'a e Sea ko ē *Privilege Committee*, te tau seti heni 'a e me'a 'e ala hoko he kaha'ú. Ko e ki'i fie'ilo pē 'a e motu'a ni ia Sea. Pea 'e fua tautau fēfē leva he taimi 'oku tau faka'atā ai e me'a ni. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu kātaki fakamolemole.

'Eiki Sea: Ko ho'o me'a mai he fua ko ē 'oku kole mai he Tongatapu 3?.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, ko 'eku ki'i, ko e fua ko ē 'oku fai ki ai e talanoá, na'e makatu'unga e hanga 'e he Palēmiá 'o faka-Tonga e me'a pē ko ia 'e ua ko ía he 'oku *directly involve* ia mo e *evident* mo e ngaahi fakamo'oni ki he tu'uaki'i 'o e me'a ki he mafai e Tu'í pea mo e *value* 'o e ngāue 'a Piveni Piukalá. Me'a pē ia 'e ua 'oku ne si'i kole maí. 'A ia ko e

makatu'unga ia ko iá, 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia ko e lau *background*, pea ko e me'a ia na'a ne si'i faka-Tonga kotokotoa mai iá ke kau 'i he kakano 'o e lau 'ene tohí he ko e makatu'unga ia 'o 'ene talí. Kehe ia mo ha *reference* ki ha me'a.

Siaosi Sovaleni: Sea sai pē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e ongo me'a makatu'unga pē pea 'oku ne kole mai ke si'i kau pē ia. Ko e me'a pē ia 'oku kole atú. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha *precedent* ia 'oku tau hanga 'o fokotu'u heni. Ka ko e 'uhinga ia na'e faka-Tonga'i ai 'a e ngaahi, 'a e me'a pē ko iá ke fakakau atu he'ene talí kātaki.

'Eiki Sea: Fakamālō atu 'Eiki Minisitā. Ko e me'a 'oku ke fakamatala maí, 'oku ongo mai pea 'oku mahino kiate au ko e kakano ia e tali 'a e 'Eiki Palēmiá. Kaekehe Ko e tali ko ē 'oku 'osi tufa atú 'oku 'omai ia ko e *attachment* ki he'ene talí. Na'e 'ikai ke fakakau mai ia ko e kongá 'ene talí, 'oku 'omai ko e *attachment*, *annex A* mo e *B* mo e *C* mo e *D*. 'O kapau na'e fakataha mo 'ene talí, 'e hoko leva ia ko 'ene talí. Ko e me'a ko ení na'e 'osi fai e feme'a'aki ki ai e Hou'eikí 'i he taimi ko ē na'e fai ai e *Vote of No Confidence*. He na'e fakahū mai e tukuaki'i pea na'e kole 'e he Pule'angá ke 'omai 'enau tali. Pea na'e to e 'oatu e tali ki he tali ko iá pea na'e tali lelei pē 'e he Falé ke 'omai e tali ki he tali tu'o uá. Ka na'e lau kakato e 'ū tali ko iá he na'e 'omai mahalo na'e peesi 'e 300 'a e tali mei he Pule'angá. Ko e tali ko ia 'oku 'omai ko ení, koe'uhí te tau muimui pē ki he'etau founga ngāu'é, 'oku peesi 'e 9 'a e tali e 'Eiki Palēmia. Pea tānaki mai 'ene *attachment* 'oku mahalo 'oku 'i he peesi 'e 26 'a e Tu'utu'uni ko ia e Fakamaau'angá.

Ko e *issue* ko ia 'oku fai ki ai e feme'a'aki pē te tau faka'atā ke lau e 'ū *attachment* he 'oku 'ikai ke nōmolo ia, 'oku 'ikai ko e founga ngāu'e angamaheni ia e Falé ke lau e *attachment*. Ko ia ko e founga pē te tau lava 'o faka'atā e me'a ko iá ko ha loto ki ai 'a e Falé. He 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he me'a ko iá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā...

<001>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Sea: Pa'anga.

Fokotu'u ke pāloti'i fokotu'u Palēmia ke lau fakamatala fakalahi he'ene tali

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu Sea ke tau pāloti pea, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia hangē pē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai ke tau fai pehē ma'u pē he ko e fe'unga pē ia pea mo 'etau, kapau 'oku, 'i he tali ko eni ke lava. Ko e tali ia 'a e motu'a ni te u ngata pē au he fo'i sino 'eku talí. Ka 'oku 'i ai pē 'a e fo'i taimi ko u tui 'e hangē pē ko ho me'a 'e 'aonga ka te tau fai 'aki pē 'etau sio fakalukufua ki ai pea pāloti'i pea ko e 'osi pē ko ia pea fai pē ia he fo'i tohi tangi ko eni. Ko e me'a ko ē ki he kaha'u pea toki fakakaukau'i pē ia ai kae 'oua, *precedent* hā mai ki ai.

Tu'u ko eni ko e toki kamata pē. Te'eki ke fu'u loko māhino kia mautolu 'a e 'ū *precedent* mo e me'a ko ia. Hangē ko ho me'a ko ē 'oku ke pehē mai ko ē na'e 'osi fai eni 'i he me'a kimu'a. Ko hono mo'oni mahalo na'e lelei mai pē ia he 'o lele atu 'ikai te'eki ke fu'u loko ma'u 'e kita ha me'a he taimi ko ia. Ka 'oku a'u pē ki he taimi ni kuo kamata ke maama ange 'ete sio ki he anga ko ia 'o e ngāue 'a e Fale ko eni. Ko ia 'a e kole ke tau hanga mu'a 'o lau e me'a ko eni 'a e 'Eiki Palēmia ka tau *vote* ki ai. Mālō.

Tokanga ki ha founga pau kae 'oua pule e tokolahi he ngāue e Fale

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki pē kapau 'e 'i ai ha ki'i faingamālie vave pē Sea. Ko e me'a ko u tokanga au ki ai, 'ikai ke 'i ai ha'aku palopalema 'a'aku pē 'e lau pē 'ikai ka ko e 'alu atu ko eni 'a e ngāue 'a e Fale. Tau pehē pē kapau 'oku 'omai ha tohi tangi ia pea fiema'u he faha'i ia 'oku toko si'i ke 'ai hanau *attachment* ke lau mai. Ka to e 'alu pē 'o *vote* 'osi 'ilo pē 'e ma'u he 'e he tokolahi ia 'a e faingamālie ke nau ta'ofi 'a e, ko e me'a na'a ku 'eke ai pē 'oku 'i ai ha *guideline* ke ne hanga 'o ta'ofi 'a e ngāue'aki e fika mei he founga ngāue 'a e Fale. He ka 'ikai pē te nau ōmai 'ai ha fo'i pālōti liliu e tu'utu'uni e Fale 'ai ha fo'i pālōti. Ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai ke 'ai ha founga pau. 'Ikai ko e 'uhinga pē ko e fo'i *issue* ko eni. Ka ko e *issue* ko ē 'e hoko mai he kaha'u. Ko e me'a ia 'oku fai e tokanga ki ai Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u ...

'Eiki Sea: Fakafofonga Tongatapu tolu hangē pē ko e me'a na'a ku lave ki ai kimu'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he me'a ko ena. Pea 'i he'ene pehē te tau foki mai pē ki he pālōti.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e me'a ko u tokanga ki ai kapau 'e 'omai he faha'i ia 'oku tokosi'i ha fo'i *attachment* pea *vote* ia hangē ko e me'a ko eni 'oku 'amanaki ke tau fai 'o 'ikai ke loto ia ki ai ko e 'uhinga he 'oku tokolahi e faha'i 'e taha. 'Ikai ko ha 'ikai ko ha, 'ikai ke hoko 'a e *justice* ia ai ?

'Eiki Sea: Ko e nātula ia e temokālōti mo e tokolahi 'e pule pē fika.

Siaosi Sovaleni: Ko e nātula foki e temokālōti ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi *environment* mo e ngaahi tu'utu'uni ke ne hanga 'o *protect* 'a e *right* 'o e tokosi'i 'o e *minority*. Mālō.

'Eiki Sea: Ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Fakafofonga Nōpele 'uluaki Tongatapu.

Fakamahino 'i ai mafai Sea ke faitu'utu'uni ki ha 'isiu

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē ki he, tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Fale Alea. Sea ko e me'a ko eni 'oku 'i he Feitu'u na pē. Ka 'oku ke pehē ke lau, lau ka 'oku pehē ke 'oua 'e lau, 'oua 'e lau ka tau pālōti kuo 'osi māhino pē 'e lau. Pea 'oku 'ia koe pē mafai ko ia ke fai ho'o tu'utu'uni

kae ‘oua te tau to e ‘ai ‘ai holo he ‘oku hangē ko e lau ‘e hoko e me’a ko eni ko e *precedent* ‘i he kaha’u pea ‘e fa’ifa’itēliha pē ‘a kinautolu ko ē ‘oku tokolahi. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a Sea ki he tau feinga foki ko eni ke ‘i ai ha ki’i founa ke vete ai ‘etau, ka tau ‘unu kimu’a. Ko e palopalema foki ko e kakano pea mo e *attachment*. ‘Ikai foki ke ‘i ai hano kovi ‘o’ona ia ko ‘etau me’a ko e manatu’i ko e ki’i hāmumu ko e sifi pē ‘a e fo’i *attachment* ‘o kakano kae lau. He ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ia ke lau mo e ‘ū *attachment* ‘e valu pē 11 makehe. He ko e fo’i kakano ia ‘o e tali.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. ‘Oku faikehekehe lahi ‘aupito e me’a ko e *attachment* mo e kakano ‘Eiki Sea. Ke anga fēfē ke tatau e me’a ko ia ? Sea tapu mo e Sea pea mo e Hou’eiki ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu e Fakafofonga.

Fokotu’u ke faitu’utu’uni Sea ki he kole Palēmia

Tēvita Lavemaau: Ko u fokotu’u atu ‘e au Sea ko u pou pou atu fai mu’a ha’o tu’utu’uni ‘Eiki Sea ka tau folau. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ke pālōti eni ko e hā pē ho’o me’a pea ko e me’a ia ‘e fai ka tau nounou.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakamālō atu au Sea.

Tēvita Lavemaau: Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Ho laumālie lelei ke lau ā. Mālō.

Mo’ale Finau: Sea ko e ki’i fakahoha’a atu Sea.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 ‘oku ...

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘oku ‘osi ‘etau taimi.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē miniti ‘e taha ki he Feitu’u na.

‘Eiki Sea: ‘E toki tuku atu pē ho’o taimi ‘ana.

Mo’ale Finau: Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u kole atu ke tōloi e Fale ki he 7 ‘aefiafi.

Kelesi

Mou me’a hake ke tau kelesi (Na’e kelesi aipē he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Fakafanua*.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea